

5. DE HEMMELIGE TJENESTER OG OFFENTLIGHETEN. PÅSTANDER OG KRITIKK - MYNDIGHETENES SVAR OG HOLDNINGER

5.1. Politiets overvåkingstjeneste

5.1.1. 1950-1965

Påstandene om at Politiets overvåkingstjeneste har vært engasjert i overvåking eller kartlegging av motstandere av den gjeldende utenriks- og sikkerhetspolitikk er av gammel dato. Det samme gjelder påstandene om at overvåkingstjenesten har drevet denne virksomheten i samarbeid med faglige og politiske miljøer innenfor arbeiderbevegelsen. Påstandene har vært fremsatt i deler av pressen - etter hvert også i kringkastingen - fra begynnelsen av 1950-årene og frem til i dag. Spørsmål med tilknytning til Politiets overvåkingstjeneste har også en rekke ganger vært behandlet i Stortinget.

Påstandene om politisk kartlegging dukket opp i pressen etter vedtakelsen av lov om særlige rådgjerd under krig, krigsfare og liknende forhold - beredskapsloven - i desember 1950. Loven var rettet mot undergravingsvirksomhet, og under lovforberedelsen ble det forutsatt at myndighetene blant annet traff forberedelser med sikte på internering av potensielle femtekolonnister. På bakgrunn av en rekke presseoppslag om politisk kartleggingsvirksomhet ledet på høyt hold i Justisdepartementet, ble justisministeren 10. desember 1952 stilt et grunnlagt spørsmål i Stortinget av representanten Strømdahl (Ap). Han ba regjeringen gi en redegjørelse for virksomheten ved overvåkingstjenesten "i den utstrekning ikke særskilte sikkerhetshensyn gjør det betenkelig". Justisminister Kai Knudsen gjorde i sitt svar rede for de oppgaver overvåkingstjenesten hadde i henhold til gjeldende instruks og sa blant annet:

"Enhver vil forstå at oppgavene er så store, og den politistyrke vi kan sette på den, er så vidt liten, at en bare kan beskjeftige seg med det som synes vesentligst. Det er ingen oppgave for vår overvåkingstjeneste å passe på hvilke personer som hører til bestemte politiske partier, eller hvem som gir uttrykk for et annet syn på vår forsvars- og utenrikspolitikk enn det Stortinget og regjeringen har.

Til det herr Strømdahl sa om adgangen til å arbeide for revolusjonære omveltninger, må jeg understreke at det ikke er tillatt etter vår rett å nytte ulovlige midler. Men man bekjemper ikke folks meninger og politiske oppfatninger ved hjelp av politi hos oss. Overvåkingspolitiet skal selv følge med hvor det er grunn til mistanke. "

Statsråden avviste for øvrig ved samme anledning opprettelsen av et kontrollutvalg og understreket at justisministeren stadig ble underrettet om "arbeidet og om enkelte saker".

I trontaledebatten 25. januar 1955 tok representanten Løvlien opp spørsmålet om overvåking av kommunister. Han pekte på at kommunistene var av den oppfatning at det foregikk kartlegging av dem i bred målestokk og ga uttrykk for at kommunister mente seg utsatt for telefonavlytting og brevåpning. Han spurte hvordan det kunne ha

seg at ordrette utdrag av organisasjonsbrev ble offentliggjort i Arbeiderbladet og om det fantes en forbindelse mellom overvåkingen og avisen. Videre stilte han et konkret spørsmål til justisministeren:

"Men når jeg tar opp saken, er det først og fremst av den grunn at vi nå har fått konkret klarhet i at overvåkingen søker å avlytte, ta opp på lydbånd, referat av ordinære organisasjonsmøter som lovlige politiske partier holder, og jeg retter spørsmålet direkte til den daværende justisminister - jeg kan også ta med den sittende: Er det med Deres vitende og vilje at en regulær landskonferanse i Norges Kommunistiske Parti 15. og 16. januar i Oslo med litt over 80 deltagere ble avlyttet og tatt opp på lydbånd? Og jeg tillater meg å spørre: hva vil justisministeren gjøre med den slags åpenlyse overgrep overfor et legalt politisk parti? Anser han denne virksomhet for å være i samsvar med grunnloven? Jeg vil for øvrig påpeke at det er ikke første gang det foregår. Vi er fullt klar over at det har foregått flere ganger før."

Justisminister Jens Christian Hauge, som hadde overtatt som justisminister 22. januar 1955, svarte blant annet at norsk lov verken gir politiet eller andre hjemmel til å ta opp på lydbånd det som foregår på et lukket møte. Videre understreket han at

"sjefen for overvåkingstjenesten, politiinspektør Bryhn har meddelt meg i dag at overvåkingen selvsagt ikke har opptrådt i strid med norsk lov og gjort lydbåndopptak på landskonferansen til Norges Kommunistparti i januar i år eller noen annen gang ... Sjefen for overvåkingen har meddelt meg at overvåkingspolitiet ikke har iverksatt post-, telegram- eller telefonkontroll mot Norges Kommunistiske Parti eller noe medlem av partiets sentralstyre og at han ikke har noen annen forbindelse med Arbeiderbladet enn med andre større aviser i Oslo."

Justisministeren avsluttet sitt innlegg med å anmode Løvlien om å sende det materialet han måtte sitte inne med til Justisdepartementet eller politimesteren i Oslo.

Avlyttingen ble for øvrig utførlig omtalt i kommunistorganet Friheten som blant annet skrev:

"Om det er Haakon Lies private etterretningsvesen eller Asbjørn Bryhns overvåkingspoliti som har vært ute, skal vi nå la usagt. Haakon Lies etterretningsvesen har jo tidligere også avlyttet møter NKP har arrangert."

I Dagbladet ble det tatt sterkt avstand fra bruk av slike metoder i den politiske kampen.

NKP fulgte justisministerens oppfordring og rettet en henvendelse til Justisdepartementet. Justisministeren foranlediget at det ble satt i gang etterforskning av om politiet hadde vært involvert i den påståtte avlytting. Partiet ble ved departementets brev av 12. mars 1955 underrettet om at saken var henlagt etter bevisets stilling. I brevet ble det uttalt at det hadde vært uvedkommende personer i bygningen under NKPs landskonferanse. En senere anmeldelse til Oslo politikammer med anmodning om etterforskning rettet mot en eventuell avlytting foretatt av andre enn politiet, ble henlagt idet intet straffbart forhold ble antatt å foreligge.

Den 14. mars 1955 understreket Verdens Gang på lederplass behovet for at en utenforstående og uavhengig instans undersøkte slike påstander.

Under forhandlingene i Odelstinget 13. mai 1955 rettet Løvlien en oppfordring til justisministeren om at det måtte bli fremmet forslag til en straffebestemmelse mot avlytting og opptak på lydbånd. Justisminister Hauge uttalte i sitt svar blant annet:

"Jeg har tidligere gitt uttrykk for det her, og jeg vil gjenta det, at jeg tror slike former for avlytting og utspioneringer som den moderne teknikk nå gjør mulig er forkastelige: De støter oss. Det er ganske klart at dersom offentlig myndighet skulle gjøre bruk av slikt, ville det være misbruk av myndighet og derfor straffbart. Men dersom det er så at vår straffelov i dag ikke rammer slike forhold når private måtte foreta dem, og det må vi nå gå ut fra, ... så vil jeg etterkomme denne henstilling herr Løvlien rettet til meg."

I 1958 ble straffelovens § 145 a vedtatt. Bestemmelsen retter seg mot avlytting med tekniske hjelpemidler av samtaler man ikke selv deltar i, såvel telefon- som romavlytting.

Ved kgl res av 19. august 1960 ble det gitt forskrifter om politiets kontroll med post, telegram og telefon. Mens adgangen til å kontrollere post og telegram hadde eksistert siden 1915, ble det gjennom de nye forskriftene åpnet adgang til telefonkontroll. Forskriftene, som ble offentligjort, fastslo at kontroll kunne gjennomføres ved mistanke om overtdredelse av nærmere angitte straffebud til vern om rikets sikkerhet. Videre ble det fastslått at rettens samtykke måtte innhentes på forhånd unntatt i særlig påtrengende tilfelle.

I september uttalte overvåkingssjef Bryhn til Dagbladet:

"Det er såvidt jeg kjenner til, i dag ikke en eneste telefon i Norge som er under avlytting av overvåkingspolitiet ... Heller ikke vet jeg om at det noen gang er åpnet post uten at det er innhentet rettens kjennelse til det på forhånd."

Atskillig oppsikt vakte det da Bryhn i et intervju med VG den 6. juli 1963, uttalte seg på en måte som kunne forstås slik at det å protestere mot norsk tilslutning til Fellesmarkedet innebar at man gikk østblokklandenes ærend. Dette medførte kraftige reaksjoner i deler av pressen og krav om at Bryhn måtte gå av.

I februar 1964 holdt redaktør Chr. Christensen i Morgenbladet et foredrag i Det Norske Studentersamfund om kommunistisk infiltrasjon, og Dagbladet krevet parlamentarisk kontroll med overvåkingstjenesten, for øvrig med støtte fra Morgenbladets redaktør.

Med bakgrunn i disse uttalelsene fremmet Finn Gustavsen (SF) 22. april 1964 en interpellasjon til justisministeren. Han viste til en rekke eksempler som - sammenholdt med overvåkingssjefens uttalelser til Verdens Gang - etter hans oppfatning viste at det hørte med til overvåkingstjenestens virksomhet å drive kartlegging av personers politiske oppfatninger. Ut fra dette reiste han spørsmål om regjeringen ville legge fram materiale for Stortinget, både om den militære og sivile etterretning, eventuelt med sikte på et lovforslag om demokratisk kontroll med virksomheten.

I sitt svar ga justisministeren, O. C. Gundersen, uttrykk for at overvåkingssjefens uttalelser var egnet til å misforstås og også grundig ble misforstått, og

"at en politimann i den stilling godt kunne la være å uttale seg til avisene, både når det gjelder å gi opplysninger og uttale meninger."

Justisministeren understreket at det ikke foregår noen

"registrering av politiske meninger og alminnelig politisk aktivitet i politiet. Det foreligger ingen registrering av EEC-motstandere, anti-NATO-folk o.s.v., slik som det ofte snakkes om. Det foreligger i det hele tatt ingen andre registre enn de som peker hen på en sak som ligger i arkivet."

Videre ga justisministeren uttrykk for å ville høre hvilke oppfatninger som gjorde seg gjeldende i Stortinget før han eventuelt ville ta stilling til interpellasjonen.

I tiden fremover var det atskillig uro rundt de hemmelige tjenestene. Spørsmål i tilknytning til tjenestene, blant annet om bakgrunnen for at enkelte nordmenn ble nektet adgang til USA, ble tatt opp i pressen og i Stortinget. Bryhn fortsatte å gi åpenhjertige intervjuer. Den 24. mars 1965 uttalte han til Dagbladet at overvåkingspolitiet fulgte med på ekstreme politiske bevegelser som er dirigert utenfra, og at dette gjaldt NKP, som i alle år hadde vært underordnet Moskvask lederskap. Man måtte imidlertid skille mellom partipolitikk og etterretningstjeneste, idet NKPs politiske virksomhet var en naturlig og grunnfestet rett. Men man måtte følge med på "underflaten - om en skal si det slik". Videre poengterte Bryhn at ingen telefon ble avlyttet, verken telefoner til NKPs generalsekretær eller andre.

Av andre spørsmål som ble tatt opp, kan nevnes at en byråsjef i Justisdepartementet i januar i 1966 uttalte seg til Dagbladet på en måte som kunne oppfattes slik at overvåkingstjenesten måtte ha adgang til å føre et arkiv over kommunister, da disse betraktet Sovjetunionen som sitt ideologiske fedreland. Noen slik adgang forelå ifølge byråsjefen ikke når det gjaldt SF-medlemmer eller motstandere av Fellesmarkedet. På grunnlag av oppslaget rettet NKP en henvendelse til justisministeren - Elisabeth Schweigaard Selmer - som i sitt svar ga uttrykk for:

"at en person innehar medlemskap i Norges Kommunistiske Parti eller på annen måte gir til kjenne sin tilslutning til en kommunistisk samfunnsoppfatning, gir etter min mening ikke grunnlag for noe tiltak fra overvåkingstjenestens side."

For øvrig var det en generell oppfatning innenfor pressen at de hemmelige tjenester var omgitt av for mye hemmelighetskremeri.

I september 1965 ble Ingeborg Lygren arrestert av Politiets overvåkingstjeneste, mistenkt for spionasje til fordel for Sovjetunionen. Lygren var sekretær for oberst Vilhelm Evang, sjefen for Forsvarets etterretningstjeneste. Saken ble henlagt etter bevisets stilling i desember 1965. Den vakte enorm oppsikt og avslørte for offentligheten at samarbeidsforholdene mellom Politiets overvåkingstjeneste og Forsvarets etterretningstjeneste var meget dårlige, og at sjefene for de to tjenester nærmest motarbeidet hverandre. Året etter forlot begge sine stillinger. Bryhn ble utnevnt til politimester i Bergen, Evang ble beordret til tjeneste ved NATO-hovedkvarteret.

5.1.2. 1966-1976: Mellbye-utvalget - St meld nr 89 (1969-70)

Den 14. januar 1966 stilte representanten Egil Endresen (H) et grunnlagt spørsmål i Stortinget om statsministeren, på bakgrunn av den uro som var kommet til uttrykk med hensyn til de hemmelige tjenestene, ville

"overveie spørsmålet om å nedsette et utvalg til å vurdere disse felter, for derigjennom å bidra til å styrke tilliten til disse viktige sider ved vår sikkerhetspolitikk."

I sitt svar opplyste statsminister Per Borten at Regjeringen hadde til hensikt å nedsette et utvalg til å vurdere forskjellige sider ved de hemmelige tjenester. Utvalget ble nedsatt 28. januar 1966 med høyesterettsadvokat Jens Christian Mellbye som formann og stortingsrepresentantene Einar Stavang (Sp) og John Austrheim (V) som medlemmer. Utvalget fikk som mandat å

"gjennomgå og vurdere de prinsipper som er lagt til grunn for den virksomhet som har til hensikt å forebygge og motvirke forbrytelser mot statens sikkerhet og det nåværende organisasjonsmønster for virksomheten."

Mellbye-utvalget avga innstilling den 12. mai 1967. Det ble utarbeidet en sammenfatning av innstillingen med henblikk på offentliggjøring. Av denne fremgår at Mellbye-utvalget blant annet foreslo

- at stillingen som overvåkingssjef ble omgjort til en åremålsstilling;
- at det ble etablert et kontrollutvalg, oppnevnt av regjeringen, til å føre tilsyn med overvåkingstjenesten. Stortingsrepresentanter burde ikke være medlemmer av Kontrollutvalget;
- at Kontrollutvalget hvert år måtte avgi beretning til regjeringen, som på dette grunnlag kunne gi melding til Stortinget;
- at det ble oppnevnt et sentralt samarbeidsorgan - et koordineringsutvalg - med sjefene for etterretnings-tjenesten, overvåkings- og sikkerhetstjenesten og en embetsmann fra Utenriksdepartementet som medlemmer.

Når det gjaldt kritikken av overvåkingstjenesten for politisk kartlegging, uttalte utvalget at kritikken vesentlig har vært rettet mot sikkerhetsundersøkelser av personell, men at registre og arkiver for disse undersøkelsene ikke inneholder opplysninger av overvåkingsmessig interesse, og at kritikken derfor er uberettiget. Videre uttales at saker angående personer som anses for å være av overvåkingsmessig interesse bare finnes i saksarkivet, og at antall personsaker er så beskjedent at registreringen synes å foregå etter en nøktern plan.

Utvalget uttalte tilfredshet med en gjennomført nyordning for sikkerhetsundersøkelser av militært personell, og forutsatte at en liknende ordning snarest ble satt i verk for personell i den sivile administrasjon. Av den offentliggjorte del av utvalgets innstilling, fremgår det for øvrig at utvalget ser det som avgjørende for rettssikkerheten hvorledes

innhentede opplysninger brukes. I denne forbindelse sies det at så lenge opplysninger ligger i overvåkingstjenestens arkiv, er det ikke nevneverdig fare for uheldige følger, selv om opplysningene ikke er korrekte.

Spørsmålet om registrering på politisk grunnlag ble gjenstand for omfattende presseomtale høsten 1967. Den 26. september svarte Jens Chr. Mellbye i et TV-intervju benektende på spørsmål om politisk overbevisning ga grunnlag for registrering i overvåkingspolitiets saksarkiv og uttalte at det måtte en politisk handling til. Uttalelsen ble fastholdt i et leserinnlegg i Dagbladet 26. oktober samme år. I innlegget la Mellbye til at det "kan etter mitt skjønn ikke være rimelig tvil om hva handling i denne sammenheng betyr". Uttalelsene medførte en rekke leserinnlegg. Professor Torstein Eckhoff skrev blant annet at han var enig med Mellbye i at det var liten tvil om hva politisk handling var og mente uttalelsen ga næring til den frykt mange følte for at begreper som "femtekolonnevirksomhet" ble gitt en vid tolking av overvåkingspolitiet:

"Å gi uttrykk for sin politiske oppfatning ved å avgi stemme ved valg, delta i diskusjoner, skrive i avisene, eller demonstrere foran USAs ambassade, er alt sammen klare eksempler på "handling"."

I Dagbladet ble justisministeren senere stilt et åpent spørsmål om hva som nærmere lå i dette. Spørsmålet ble ikke besvart.

Registrering av kommunister eller kommunist sympatisører fikk for øvrig betydelig oppmerksomhet da temaet ble tatt opp i Fjernsynets "Åpen post" den 13. november 1968, der blant andre justisminister Elisabeth Schweigaard Selmer deltok. En vesentlig del av programmet var viet den såkalte Austad-saken. Denne refererte seg til at Finn Austad ved en lekkasje i 1950-årene hadde fått kjennskap til at han var oppført i overvåkingspolitiets arkiv som "K-symp" - kommunist sympatisør. Austad tok saken opp med blant annet Haakon Lie som formidlet kontakt til justisminister Jens Haugland. Dette førte til et møte mellom Austad og overvåkingssjef Bryhn. Etter møtet utstedte Bryhn en uttalelse om Austads nasjonale holdning. Forholdet medførte at Austad i november 1968 fikk 10.000 kroner i billighetserstatning av Stortinget. I programmet ble det også tatt opp generelle spørsmål om arkivene i overvåkingstjenesten. Ifølge Aftenpostens referat uttalte justisministeren:

"Ingen kommer i overvåkingspolitiets arkiv på grunn av sin politiske oppfatning."

Videre pekte hun på at overvåkingspolitiet

"foretar sikkerhetsmessige undersøkelser av enkeltpersoner som enten er i eller søker til statstjeneste, og at det da blir gitt graderte opplysninger til de statsinstitusjoner som rekvirerer slike undersøkelser, undersøkelser som bare er kjent av få personer ved overvåkingspolitiet."

Behandlingen av Mellbye-utvalgets innstilling ledet fram til St meld nr 89 (1969-70), som i sin helhet var offentlig. Av meldingen fremgår det at spørsmålet om og hvor langt politisk aktivitet skulle kunne gi grunnlag for registrering i overvåkingstjenestens arkiver, etter Mellbye-utvalgets oppfatning var så viktig at retningslinjer måtte gis av regjeringen. Regjeringen avviste dette under henvisning til at en grensedragning mellom

forskjellige politiske retninger kunne være problematisk i forhold til "det alminnelig anerkjente prinsipp om fri politisk virksomhet". Under drøftelsen av hva overvåkingspolitiets hemmelige arkiver og registre kunne inneholde, uttales i meldingen:

"Derimot er det helt klart at det ikke må foretas overvåking og registrering på grunnlag av politisk medlemskap eller lovlig politisk virksomhet i seg selv, uansett politisk farge. Fra overvåkingstjenestens side har det for øvrig også vært opplyst at medlemskap i politiske partier ikke er gjenstand for dets overvåking."

Under avsnittet om sikkerhetsundersøkelse av personell uttales blant annet:

"Utgangspunktet er for departementet at politisk virksomhet skal være fri for undersøkelser. Herav følger at det ikke bør gis særskilte regler om i hvilken grad opplysninger om politisk virksomhet skal være av interesse ved sikkerhetsundersøkelser."

Regjeringen fant heller ikke å kunne slutte seg til Mellbye-utvalgets forslag om at en sikkerhetsundersøkt som hovedregel skal få vite resultatet av undersøkelsen; det skulle likevel kunne anmodes om å få resultatet opplyst.

For øvrig fremmet regjeringen en rekke av utvalgets forslag om opprettelsen av et kontrollutvalg; likevel med den begrensning at utvalget bare skulle ha en kontrollerende funksjon - ikke også en rådgivende. Regjeringen foreslo et utvalg på tre medlemmer.

Gjennom behandlingen av Innst S nr 164 (1971-72) sluttet Stortinget seg i det alt vesentlige til de oppfatninger det gis uttrykk for i meldingen. I innstillingen fremheves at regjeringen - med bakgrunn i etableringen av kontrollutvalget - ikke trenger å informere Stortinget om overvåkingstjenestens virksomhet oftere enn den selv finner behov for det. Innstillingen er for øvrig preget av tillit til at overvåkingpolitiets virksomhet drives innenfor rammen av lov og forskrifter og henviser i denne forbindelse til at:

"overvåkingstjenestens personell er rekruttert fra det ordinære politi og derfor i sin virksomhet naturlig bygger på det ordinære politiets faste tradisjoner når det gjelder respekten for privatlivets fred, enkeltpersoners rettigheter og rettssikkerhetens prinsipper."

Utvalget, bestående av tre personer med høyesterettsdommer Jens Chr. Mellbye som formann, trådte i funksjon fra januar 1973 . Etter sitt mandat skulle utvalget

"føre tilsyn med overvåkings- og sikkerhetstjenestens virksomhet. Det skal kunne ta opp enhver sak det finner ønskelig å behandle, idet det særlig skal ta opp til behandling enhver sak som offentlig kritikk eller klager over overvåkingstjenestens virksomhet gjør det ønskelig å behandle. Utvalget skal kunne si fra om det som er undersøkt og om det har vært grunnlag for kritikk, men skal forøvrig ikke kunne uttale seg offentlig."

Utvalgets årsberetning for 1973 ble offentliggjort gjennom St meld nr 24 (1974-75). Av årsberetningen fremgår det blant annet at overvåkingstjenestens saksarkiv inneholdt to grupper saker:

"a) overvåkingssaker av aktuell betydning, d.v.s. de egentlige overvåkingssaker,

b) observasjonssaker d.v.s. saker med opplysninger som har hatt eller eventuelt kan få betydning, først og fremst ved sikkerhetsundersøkelser. Det må presiseres at saker i denne gruppe ikke innebærer at personer omhandlet i slike saker er objekter for overvåking."

Videre pekes det på at overvåkingstjenesten var i ferd med å gjennomgå overvåkings- og observasjonssakene med sikte på sanering og kassasjon av uaktuelle saker. Det var innkommet 5 klager på overvåkingstjenesten. Ingen ga grunnlag for kritikk.

Kontrollutvalgets årsberetninger for 1974 og 1975 ble offentliggjort gjennom St meld nr 102 (1975-76). De få klagenes som innkom, hadde ikke gitt grunnlag for kritikk. Årsmeldingen for 1974 inneholder for øvrig den opplysning at ingen var blitt nektet sikkerhetsklarering annet enn på grunnlag av opplysninger hentet fra straffesaker.

Under behandlingen i Stortinget av meldingene om Kontrollutvalgets virksomhet, var det atskillig diskusjon om overvåkingstjenestens virksomhet, først og fremst med utgangspunkt i Sosialistisk Venstrepartis uttalelser i innstillingene om at Kontrollutvalgets sammensetning burde endres og også omfatte personer som "føler seg utsatt i forhold til overvåkings- og sikkerhetstjenestens virksomhet", og videre at det var beklagelig at den militære etterretning var holdt utenfor kontrollen.

Det var dessuten ganske omfattende debatter i Stortinget i tilknytning til SVs årlig tilbakevendende forslag under budsjettbehandlingen om å nedlegge Overvåkingsentralens virksomhet og til avdekkingen av den såkalte IB-saken i Sverige, jf nedenfor. Det ble også reist en rekke grunngitte spørsmål med tilknytning til konkrete saker. Kravet om årlige meldinger til Stortinget om overvåkingstjenestens virksomhet var et stadig tilbakevendende tema.

I februar 1976 hadde Rogaland Avis et oppslag om at en fransk statsborger, bosatt og gift i Norge, var blitt oppsagt fra sin stilling i Elf Norge A/S, som følge av opplysninger om hans far som var gitt bedriften av norsk politi. Saken ble forelagt Kontrollutvalget som ikke hadde noe å bemerke til politiets rolle i saken, bortsett fra at den person i Elf som var gitt sikkerhetsgraderte opplysninger skulle vært instruert om hvorledes disse kunne brukes.

5.1.3. 1977-1979: Hole Jacobsen-saken - NKPs klage til justisministeren

Uroen rundt overvåkingspolitiets virksomhet i 70-årene kulminerte etter at tidligere statsminister, daværende odelstingspresident Per Borten, den 12. februar 1977 uttalte i radioens "Politisk kvarter" at politisk overbevisning inntil slutten av 1960-årene kvalifiserte for overvåking.

Uttalelsene vakte svære reaksjoner. Allerede i fjernsynets dagsrevy samme kveld ble høyesterettsdommer Mellbye intervjuet. Mellbye fant grunn til å offentliggjøre deler av den hemmelige overvåkingsinstruksen fra 1959, blant annet at overvåkingstjenesten har til oppgave å forebygge forbrytelser mot statens selvstendighet og sikkerhet mv samt å forebygge "all annen femtekolonne-virksomhet" definert som

"virksomhet fra enkeltpersoner, grupper eller organisasjoner som går ut på etterretningsvirksomhet, propaganda, infiltrasjon, sabotasje og attentater m.v. for å svekke landets forsvar og alminnelige motstandsevne."

I Dagsrevyen uttalte høyesterettsdommer Mellbye blant annet følgende i henhold til referat i Arbeiderbladet og Verdens Gang:

"Overvåking betyr at politiet følger vedkommende individs handlinger og disposisjoner. Men overvåkingspolitiets oppgaver er jo også å finne fram til tiltak som kan være av overvåkingsmessig betydning, og hvilke opplysninger som da kan komme til å være av interesse, er det ingen som vet på forhånd. Opplysningene blir samlet og arkivert til det eventuelt blir bruk for dem, sa høyesterettsdommer Mellbye. Han sa at han ikke har kjennskap til om det har forekommet systematisk innsamling av data omkring medlemmer av Norges Kommunistiske Parti."

I Dagsrevyen ble også tidligere justisminister O. C. Gundersen intervjuet. Han ga uttrykk for at så lenge han var justisminister forelå det ingen instruks som ga hjemmel for overvåking på politisk grunnlag. Høyesterettsdommer Mellbye hevdet at ingen i Norge blir overvåket på grunn av sin politiske overbevisning. Justisminister Inger Louise Valle fremhevet at ordlyden i instruksen fra 1959 ikke var forandret, men at det i stortingsmeldingen om Mellbye-utvalgets innstilling ble lagt til grunn at det ikke måtte foretas overvåking og registrering på grunnlag av lovlig politisk virksomhet i seg selv, uansett politisk farge, og at dette var gjeldende retningslinjer og praksis i overvåkingspolitiet.

Saken ble utførlig omtalt i pressen i dagene fremover. Høyesterettsdommer Mellbye uttalte til Aftenposten 14. februar at det i dag ikke forekommer at noen blir overvåket i Norge på grunn av sin politiske overbevisning, og at en registrering av politiske meninger ville være praktisk uoverkommelig. Tidligere justisminister Elisabeth Schweigaard Selmer ga uttrykk for at overvåkingsinstruksen klart viser at politisk overbevisning alene verken har vært eller er overvåkingsgrunn i Norge. På lederplass i Verdens Gang ble det fremholdt at retningslinjene for overvåkingstjenesten

"lar seg tolke og tøyte av dem som f.eks. er interessert i det av politiske grunner og at en nødvendig innstramming av retningslinjene burde vært ordnet for lenge siden."

I den debatten som fulgte i pressen og i kringkastingen, fastholdt Borten sine uttalelser. Tidligere justisminister Jens Haugland uttalte til Dagbladet at han aldri hadde ment at den instruks som gjaldt for overvåkingstjenesten i hans ministertid skulle gi grunnlag for politisk overvåking, men at den var elastisk formulert og at han ikke kunne utelukke at den var blitt misbrukt. Han ga også uttrykk for å være ukjent med at overvåkingstjenesten på egenhånd skulle ha utarbeidet direktiver for sin virksomhet som gikk ut på at sentrale og lokale tillitsmenn i Norges Kommunistiske Parti skulle registreres. Justisminister Valle opplyste at man arbeidet med ny instruks for overvåkingspolitiet.

I kjølvannet av debatten om overvåkingspolitets virksomhet fremkom det påstander om at det forelå spesielle kontakter mellom overvåkingstjenesten og Arbeiderpartiet/Arbeiderbladet, som var kjent for partiets politiske ledelse. Ifølge Dagbladet 19.

februar 1977 var "kontaktflaten" ikke formelt kjent for landets politiske myndigheter, som likevel visste om dem. Trygve Bratteli ga overfor Aftenposten uttrykk for at han aldri hadde hørt om noen slik kontaktflate, og at han anså dette for "ikke mulig i det hele tatt".

Alt i april samme år blusset debatten opp igjen etter at Per Borten på Senterpartiets landsmøte den 18. april - og i etterfølgende TV-intervjuer - uttalte

"at det har foregått og foregår en kartlegging av oppfatninger som får innflytelse for den enkeltes arbeidssituasjon i ganske uhyggelig grad."

Dette var utgangspunktet for Hole Jacobsen-saken. Gjennom behandlingen av denne og av en noenlunde samtidig klage fra Norges Kommunistiske Parti til justisministeren, ble offentligheten orientert om overvåkingstjenestens virksomhet i en helt annen grad enn tidligere. Blant annet kom skillet mellom overvåking - slik dette begrepet nå ble brukt av overvåkingstjenesten - og registrering med sikte på senere personkontroll for første gang klart til uttrykk. Det er på denne bakgrunn naturlig å gi et relativt utførlig referat av det som kom frem, jf 5.1.4.

Sommeren 1977 ga justisministeren uttrykk for at hun vurderte å offentliggjøre den hemmeligstemplete del av Mellbye-utvalgets innstilling. Omtrent samtidig offentliggjorde Dagbladet et utdrag av denne hemmeligstemplete delen. I utdraget heter det om Overvåkingssentralens arkiv:

"For norske borgere skal det opprettes egne saker for fremtredende ledere innenfor kommunistiske organisasjoner, sentralstyre, landstyre, distriktstyrene, lagene, medlemskap eller arbeid for organisasjoner, grupper eller lignende som rettstridig vil motarbeide landets lovlige myndigheter."

Høsten 1977 var oppslagene i pressen preget av den såkalte "listesaken" i kjølvannet etter politiets aksjon mot redaksjonen i avisen Ny Tid. Ved ransaker var det beslaglagt navnelister over tjenestemenn i Forsvarets etterretningstjeneste utarbeidet av Ivar Johansen. Saken og den senere utvikling aktualiserte forskjelligartete spørsmål av politisk og rettslig karakter. Fra Sosialistisk Venstrepartis side ble den fremstilt som en bevisst politisk aksjon for å "kriminalisere" SV. Saken ble av andre sett i sammenheng med Finn Gustavsens og Berge Furres opptreden i Loran C-saken, noe som samlet sett ble hevdet å vise at SV ikke var til å stole på i saker som har med landets sikkerhet å gjøre.

Under den senere rettssak mot Ivar Johansen, uttalte tidligere justisminister Jens Haugland som vitne at han i sin justisministertid fikk vite at

"amerikanske offiserer satt på Kolsås og førte lister over ansatte i sentraladministrasjonen som amerikanerne ikke var helt sikre på. Jeg fikk vite dette av en tidligere ekspedisjonssjef ved statsministerens kontor."

Videre uttalte Haugland at Asbjørn Bryhn i sin tid hadde fortalt ham

"at han hadde klarert overvåkingen av daværende sekretær i Stortingets utenrikskomité, Erik Nord, med folk på Youngstorget. Han hadde snakket med Rolf Gerhardsen og Haakon Lie eller Per Monsen."

Haugland ga videre uttrykk for at han i ettertid var kommet til at han som justisminister burde hatt bedre oppsyn med hva overvåkingen foretok seg.

Ved kgl res av 25. november 1977 ble det gitt ny alminnelig instruks for Politiets Overvåkingstjeneste. Her ble det i § 4 fastslått at opplysninger som er innhentet om personer som kan mistenkes for å forberede straffbare handlinger av betydning for rikets sikkerhet mv samt opplysninger som er relevante i henhold til bestemmelsene for personkontrolltjenesten, kan registreres og oppbevares dersom det antas at opplysningene kan få betydning senere. Deretter fastslo § 4 tredje ledd:

"Medlemskap i lovlig politisk organisasjon eller lovlig politisk virksomhet kan ikke i seg selv danne grunnlag for innhenting og registrering av opplysninger."

I 1979 utkom boken *Overvåking i Norge*, en antologi redigert av Torstein Eckhoff og Ole Jakob Bae. Boken tar sikte på å beskrive overvåkingstjenestens virksomhet og fremstiller en rekke konkrete episoder som eksempler på politisk overvåking. Den inneholder vurderinger av Hole Jacobsen-saken og av retsspørsmål knyttet til overvåking.

5.1.4. *Hole Jacobsen-saken*

I presseoppslagene etter Bortens uttalelser på landsmøtet den 18. april 1977 fremgikk det at han hadde basert sine utsagn på én kilde. Det ble etter hvert kjent at det dreiet seg om pensjonert personalsjef i Norsk Hydro Magnus Hole Jacobsen. Sammen med Per Borten var Hole Jacobsen i møte med justisminister Inger Louise Valle den 22. april 1977. Det ble offentliggjort et referat fra møtet som inneholdt de opplysninger Hole Jacobsen hadde gitt:

Han opplyste blant annet at NSB - hvor han fra 1947 hadde vært ansatt ved hovedstyret - i 1950 opprettet et internt overvåkingsnett som skulle oppspore kommunister og kommunist sympatisører og at opplysninger om dette gikk videre til overvåkingstjenesten. I 1955 ble han ansatt i Norsk Hydro og arbeidet først på Herøya, senere - fra 1960 til 1973 - ved hovedkontoret i Oslo. Ved Hydros anlegg på Herøya ble ingen ansatt uten etter sjekking med overvåkingstjenesten og ingen kommunister ble ansatt. Ordningen var generell, både for overordnet personale, funksjonærer og arbeidere. En person ved personalavdelingen hadde kontakt med overvåkingstjenesten, og fra denne fikk man opplysninger om eventuelt medlemskap i kommunistpartiet og om straffer og bøter. Ifølge Hole Jacobsen var ordningen den samme ved Hydros hovedkontor i Oslo. Her var det personalsjefen som skulle pleie kontakt med overvåkingen. Sjekkingen foregikk som regel pr. telefon, men unntaksvis møtte personalsjefen selv i Overvåkingssentralen. Bedriften fikk opplysninger om tilknytning til kommunistpartiet - medlemskap, kontakter og sympati - og dessuten om internasjonale kontakter og fullstendige opplysninger fra straffe- og bøteregistret. Hole

Jacobsen opplyste å ha hatt minst 6 kontakter i overvåkingstjenesten. Videre opplyste han å ha tatt opp sikkerhetsordningen med ledelsen i bedriften, men uten å vinne gehør.

Referatet ble forelagt overvåkingssjefen, som i sin redegjørelse av 20. mai 1977 fremholdt at Hole Jacobsens fremstilling "gir et fullstendig galt bilde av den faktiske situasjon".

Overvåkingssjefen påpekte at Politiets overvåkingstjeneste har viktige oppgaver i

"den forebyggende sikkerhetstjeneste, først og fremst når det gjelder bistand til Forsvaret og andre offentlige etater i forbindelse med personkontroll-tjenesten."

Overvåkingstjenesten hadde også vært pålagt oppgaver med hensyn til personundersøkelser ved visse krigsviktige industrier, ved jernbane, post og telegraf og i handelsflåten. Slike undersøkelser, som ifølge redegjørelsen i beskjedene utstrekning ble drevet frem til slutten av 1950-årene hadde senere opphørt og hadde siden midten av 1960-årene ikke lenger vært en del av tjenestens "sikkerhetsfunksjon".

Overvåkingssjefen understreket at tjenestens primære oppgave, å forebygge, etterforske og forfølge forbrytelser mot statens sikkerhet mv, gjorde det nødvendig for tjenesten å ha kontakter til institusjoner og bedrifter som i særlig grad er utsatt for fremmed etterretnings- og sabotasjevirksomhet. I denne forbindelse kan det være nødvendig å få en oversikt over hvem som arbeider i slike institusjoner og bedrifter, men da til eget, internt bruk og ikke for å kunne yte bistand til personkontroll. Personopplysninger til private bedrifter skulle bare gis såfremt det forelå en særlig sikkerhetsrisiko.

Overvåkingssjefen kunne ikke utelukke at det kunne ha forekommet feilvurderinger, slik at kontakter i private bedrifter kunne ha fått personopplysninger, men avviste at dette "på noe tidspunkt har skjedd i den form og det omfang som nå blir påstått". Dette ville ha vært i strid med gjeldende rundskriv som forbyr registrering bare på grunnlag av lovlig politisk virksomhet og ville for øvrig ha vært utelukket på grunn av tjenestens begrensede kapasitet.

Hole Jacobsens påstander vedrørende Norsk Hydro var ifølge overvåkingssjefen forelagt for de polititjenestemenn som fra 1950 hadde hatt ledelsen av avdelingen i Telemark. Disse hadde bestemt benektet at det på noe tidspunkt hadde

"foregått noen generell rutinemessig sjekking av Hydros ansatte på Herøya. I de tilfeller personopplysninger måtte være gitt, har det skjedd på annen bakgrunn og vært begrunnet i andre forhold enn rent politiske. Det har her som ellers vært kontra-etterretningsmessige problemer som har gjort opprettelse av kontakt med den stedlige bedriftsledelse nødvendig."

Overvåkingssjefen avviser videre Hole Jacobsens påstander vedrørende samarbeidet mellom overvåkingstjenesten og Norsk Hydros hovedkontor i Oslo. Det fremholdes at overvåkingstjenestens kontakt med Hydro hadde begrenset seg til det som var nødvendig av hensyn til tjenestens overvåkings- eller kontraetterretningsfunksjon, og at Hole Jacobsens anførsler ikke var riktige, bortsett fra at Hydro - også de senere år - hadde hatt kontakt med Overvåkingssentralen i forbindelse med ansettelse i sikkerhetsmessig særlig viktige stillinger innen bedriften.

For øvrig understreker overvåkingssjefen behovet for en ny overvåkinginstruks samt et formelt grunnlag for sikkerhetsundersøkelser av personell i den sivile forvaltning, idet man her var henvist til å benytte de regler som gjaldt for Forsvaret. Overvåkingssjefen understreket videre at utgangspunktet for private bedrifter selvfølgelig var at disse ikke skulle gis opplysninger fra overvåkingstjenestens registre, selv om de hadde et klart behov for sikkerhetsmessig personkontroll. Dette var innskjerpet i Overvåkingssentralens rundskriv til politimestrene av 26. april 1977. Utgangspunktet kunne bare fravikes ved bedrifter og institusjoner som sikkerhetsmessig og i totalforsvarssammenheng var minst like betydningsfulle som offentlige etater og hvor det forelå helt vitale og klart påviselige sikkerhetsbehov.

Såvel referatet av Hole Jacobsens redegjørelse til justisministeren som overvåkingssjefens svar ble offentliggjort og av justisministeren oversendt Kontrollutvalget for nærmere behandling. Kontrollutvalget fikk også oversendt en nærmere redegjørelse fra Hole Jacobsen.

Når det gjelder forholdene ved NSB, la Kontrollutvalget til grunn at den kontakt som var etablert mellom Politiets overvåkingstjeneste og NSBs hovedstyre ikke hadde som formål å kartlegge politiske holdninger, men å undersøke "om visse tekniske tjenester ble gjort til gjenstand for organisert infiltrasjon."

De forhold Hole Jacobsen hadde erfart var etter Kontrollutvalgets oppfatning ikke

"utslag av en generell politisk kartleggingsvirksomhet overfor NSB, enn si som ledd i NSBs egen ansettelsesprosedyre."

Utvalget poengterer dessuten at virksomheten i forhold til NSB var ledd i en større sammenheng, som var kjent av og ble drøftet med den daværende politiske ledelse.

Vedrørende tiden ved Herøya fabrikker legger Kontrollutvalget, på bakgrunn av inngående samtaler med Hole Jacobsens foresatte og medarbeidere, til grunn at hans fremstilling var uriktig: Det hadde ikke vært noen systematisk kontroll fra overvåkingstjenesten av søkere til stillinger ved fabrikken, og overhodet ingen kontroll med hvilken politisk tilhørighet søkerne hadde. Den kontakt som var mellom politiet og personalavdelingen ved Herøya fabrikker, gjaldt spørsmål om opplysninger til bruk for Forsvarets personkontroll av ansatte som var i militærtjeneste.

Når det gjaldt overvåkingstjenestens kontakt med Hydros hovedkontor, legger Kontrollutvalget til grunn at Overvåkingssentralen

"i varierende, men vidt omfang har tatt imot og besvart spørsmål om Overvåkingssentralen sitter inne med opplysninger som ut fra hensyn til Hydros behov for å beskytte sine produksjonsmetoder og sine forskningsdata bør vurderes ved ansettelse av en stillingsøker."

Det legges til grunn at opplysninger er gitt om et lite antall søkere, og i tiden før 1968-69 også opplysninger om tilknytning eller støtte til kommunistpartiet eller SV-organisasjoner. Utvalget antar at kommunistisk tilhørighet i seg selv aldri har vært utslagsgivende i forbindelse med en søknad.

Kontrollutvalget legger til grunn at dette lå innenfor Overvåkingssentralens oppgaver. Overvåkinginstruksen omfatter bare

"den rene overvåkingsevne, d.v.s. den virksomhet som gikk ut på å forebygge og motvirke forbrytelser mot statens sikkerhet i videste forstand ..."

Derimot omfattet instruksen den gang ikke overvåkingssentralens bistand for Forsvaret og den sivile administrasjons personkontrolltjeneste. På dette punkt måtte imidlertid tjenesten kunne formidle allment tilgjengelige opplysninger om holdninger og aktiviteter av politisk karakter som i visse funksjoner er egnet til å skape tvil om vedkommendes pålitelighet i forhold til sine tjenesteplikter.

På bakgrunn av den mangelfulle instruksituasjonen var Kontrollutvalget noe i tvil om bedømmelsen av Overvåkingssentralens forhold, men la til grunn at de tjenester som var yttet Hydro tidligere ikke kunne kritiseres, og la da avgjørende vekt på at Hydro i beredskapsmessig sammenheng var en bedrift av sentral betydning, hvis beskyttelsesinteresse lå innenfor Overvåkingssentralens arbeidsområde og på at opplysningene var allment tilgjengelige. Utvalget hadde

"det bestemte inntrykk at forbudet mot å gjøre tilgjengelig for utenforstående opplysninger som overvåkingstjenesten aktivt har tilveiebrakt gjennom oppsøkende overvåkingsevne er en så sentral regel i tjenesten at den ikke er satt til side i forhold til Hydro når den ellers har vært fulgt strengt."

Kontrollutvalget vurderte også om Overvåkingssentralens virksomhet kunne karakteriseres som overvåking av politiske meninger eller standpunkter. Det foretas en nærmere drøftelse av den prinsipielle forskjell mellom overvåking og personkontrolltjeneste, hvor det fremheves at personkontrolltjenesten ikke er en aktivt oppsøkende og undersøkende virksomhet, men bare en løpende systematisering av opplysninger som hentes fra allment tilgjengelige kilder og oppbevares fordi de kan bli av betydning. En del opplysninger kommer også som løpende bidrag fra det ordinære overvåkingarbeid. Utvalget poengterer at det samfunnsmessige problem ikke er at opplysningene oppbevares, men hvorledes de vurderes av ansettelsesmyndighetene.

Opplysninger om politisk tilknytning kunne for visse stillinger være relevante. Det var derfor berettiget å gi dem, og det fikk bli Hydros sak å vurdere betydningen.

Kontrollutvalgets uttalelse foranlediget en motrapport fra Hole Jacobsen som ble kommentert av Kontrollutvalget i brev til Justisdepartementet av 8. januar 1979. Her påpeker Kontrollutvalget Hole Jacobsens mangelfulle innsikt i forskjellen mellom overvåking og registrering av personkontrollopplysninger, en registrering som har som hovedformål å dekke det offentlige, i første rekke Forsvarets- og utenriksdepartementets behov for et grunnlag for personkontrollavgjørelser. Kontrollutvalget presiserer at de i sin funksjonstid har gjennomgått

"et antall av de nærmest foregående års nye saker og har konstatert at ingen overvåkingssak er åpnet alene med utgangspunkt i medlemskap i lovlig politisk parti ... Praksis når det gjelder registrering av personkontrollopplysninger har nok vært usikker når det gjelder politisk aktivitet. Men i alle fall fra 1970 har det vært gitt en klar skriftlig instruks internt om at opplysninger om

medlemskap i lovlig politiske parti ikke skal registreres, hvis det ikke ellers foreligger relevante personkontrollopplysninger om vedkommende. Hvor langt man her skal gå avhenger av om man anser det irrelevant at f.eks. en vernepliktig som skal betjene en av Forsvarets telex-sentraler er medlem av en høyre- eller venstre-ekstremistisk gruppering eller en gruppering som klart setter gruppelejaliteten foran samfunnslojaliteten."

5.1.5. *Norges Kommunistiske Partis klage til justisministeren av 2. august 1977*

På bakgrunn av Hole Jacobsens uttalelser sendte NKP 2. august 1977 et brev til justisministeren. I brevet fremheves at Dagbladet 27. juli 1977 hadde offentliggjort et utdrag av den hemmeligstempte del av Mellbye-utvalgets innstilling. Justisministeren ble anmodet om å sette en stopper for "den urett, den kriminaliseringsvirksomhet som i så mange år er blitt drevet mot norske kommunister". Videre ble det krevet at "det hemmelige politiske kartotek tilintetgjøres på en betryggende måte".

Klagen fra NKP ble oversendt Kontrollutvalget som avga uttalelse 30. juni 1978, samtidig med uttalelsen i Hole Jacobsen-saken.

I uttalelsen blir den prinsipielle forskjell mellom overvåking med utgangspunkt i mistanke om planlagte straffbare handlinger og registrering av opplysninger med sikte på personkontroll ytterligere belyst. Det fremheves at det er de mest krevende stillinger innenfor Forsvaret og den sivile administrasjon som gir normen for hva som på forhånd må antas å være av interesse, og som derfor er avgjørende for hva som skal registreres. De opplysninger som blir meddelt ansettelsesmyndighetene i forbindelse med personkontroll, er opplysninger som regelmessig skriver seg fra åpne kilder som ikke inneholder annet enn hva vedkommende selv har brakt til allmennhetens kunnskap. Ifølge Kontrollutvalget følger det av formålet at også politisk tilhørighet er relevant, når dette innebærer et standpunkt i øst/vest-konfliktens problemer som må tillegges betydning for bedømmelsen av om vedkommende bør tillates adgang til graderte dokumenter. Slik tilhørighet

"kan fremgå av mange omstendigheter, av medlemslister, deltakerlister, opprop, av tiltak, spesielle reiser o.s.v. Der hvor slike opplysninger gir seg selv, bør også de i en viss utstrekning bevares og systematiseres."

Forskjellen mellom overvåking og registrering i personkontrolløyemed viser seg ifølge Kontrollutvalget klart i overvåkingspolitietts registre. I overvåkingsarkivet har hver person en mappe, hvor storparten av opplysningene er tilveiebrakt ved aktiv, utadvendt og oppsøkende virksomhet. Politiet har

"dessuten et personkontrollarkiv. Her inngår alle de opplysninger som er automatisk tilgjengelige. De personer som finnes i arkivet er ikke gjenstand for noen kontroll, og det som er registrert gis ut til andre når det fremkommer spørsmål om opplysninger til personkontroll. For øvrig brukes denne del av arkivet av politiet selv bare når det av annen grunn enn registreringen melder seg spørsmål om vedkommende person."

Kontrollutvalget ga uttrykk for å ha villet søke å belyse i hvilket omfang og på hvilket grunnlag en tilfeldig utvalgt, men klart kommunistisk gruppe personer var registrert hos

overvåkingspolitiet. Med dette for øyet hadde utvalget ved loddtrekning trukket ut tre av NKPs lister ved siste stortingsvalg. Alle navnene ble kontrollert i overvåkingspolitiets arkiver. Vel 35 prosent av navnene på listene fantes overhodet ikke i arkivene. Ifølge Kontrollutvalget viste dette tall "at det ikke skjer noen systematisk registrering av kommunistpartiets medlemmer".

Når det gjaldt de øvrige 65 prosent viste arkivopplysningene at det bare i noen meget få tilfeller ikke var registrert annet enn medlemskapet i NKP, for øvrig var de registrerte opplysningene

"av en slik karakter at de også uten medlemskapet hører hjemme i registrene. Tilsvarende opplysninger finnes registrert på en rekke personer som ikke tilhører NKP."

På denne bakgrunn fant Kontrollutvalget at klagen fra sentralstyret

"over at det foregår overvåking alene på grunnlag av medlemskap i lovlig politisk parti ikke er begrunnet i de faktiske forhold."

NKP hadde i sin klage også tatt opp et spesielt spørsmål som gjaldt avlytting av partiets landskonferanse i januar 1955 i Wilses gate. Påstanden om at politiet sto bak avlyttingen var blitt etterforsket i 1955, men saken var blitt henlagt etter bevisets stilling. Kontrollutvalget ga uttrykk for at det ikke var fremkommet noe som kunne endre dette og henviste til at påstanden ble "inngående" etterforsket i 1955.

Norges Kommunistiske Parti tok til gjenmæle mot Kontrollutvalgets uttalelse og fremhevet at uttalelsen selv bekreftet overvåking. I tillegg ble det anført at ledende tillitsmenn i partiet så å si daglig hadde "føling med den politiske overvåking. Spesielt vil vi fremheve telefonavlyttingen".

I sin kommentar ga Kontrollutvalget blant annet uttrykk for at den nye overvåkingsinstruksen ikke utelukket registrering av opplysninger om en persons medlemskap eller politisk virksomhet, når dette gjøres i tilknytning til andre opplysninger "som isolert sett er kvalifisert til registrering".

Kontrollutvalgets uttalelser i Hole Jacobsen-saken og i NKPs klagesak ble offentliggjort og utløste atskillige reaksjoner på den politiske venstrefløy. Den 23. august 1978 svarte høyesterettsdommer Jens Chr. Mellbye benektende på Aftenpostens spørsmål om kontrollen noen gang hadde funnet noe klanderverdig ved overvåkingspolitiets virksomhet. I Dagsrevyen den 26. august 1978 ga Mellbye uttrykk for at tolkingen av den nye overvåkingsinstruksen bød på atskillige vanskeligheter og at det først etter en tids praksis ville være mulig å trekke grenselinjene. På direkte spørsmål om en underskrift på opprop om at Norge burde melde seg ut av NATO og inn i Warszawa-pakten ville være grunnlag for overvåkingspolitiets registrering, svarte Mellbye at dette lå i grenseland. Han sa også at de opplysninger Hydro tidligere hadde fått i 1950-årene av overvåkingspolitiet om den politiske tilhørighet for personer som søkte overordnede stillinger i selskapet, ikke ville være tillatt etter den nye overvåkingsinstruksen. Slike opplysninger kunne bare gis på bakgrunn av konkrete sikkerhetsvurderinger; om vedkommende aspirerte til en stilling overvåkingspolitiet likevel måtte interessere seg

for, f.eks. forskerstillinger i Norsk Hydro, stillinger ved konsernets oljeaktiviteter i Nordsjøen og videre stillinger innenfor sprengstoffindustrien, entreprenørvirksomhet og vassdragsutbygging.

Justisminister Valle ville ikke kommentere disse uttalelsene, men ga i Dagbladet 28. august 1978 uttrykk for at

"jeg og mitt departement tolker den nye instruksen slik at den typen opplysninger som ble gitt Norsk Hydro ikke lenger kan gis."

5.1.6. 1980-1986

Ved St meld nr 18 (1980-81) la Regjeringen frem sitt syn på "visse spørsmål" innenfor overvåkingstjenesten. Spørsmålene hadde i første rekke tilknytning til personkontrolltjenesten og de dermed sammenhengende spørsmål om personsikkerhetskontroll i og utenfor offentlig tjeneste.

I medlingen slås det uttrykkelig fast

"at medlemskap i lovlig politisk organisasjon eller lovlig politisk virksomhet i seg selv ikke kan danne grunnlag for registrering av opplysninger med sikte på eventuell senere personkontroll ..."

Dette fulgte etter departementets oppfatning av siste ledd i overvåkingsinstruksens § 4.

Foruten å kommentere overvåkingsinstruksens av 25. november 1977, ble det fremlagt et utkast til personellsikkerhetsdirektiv for den sivile forvaltning. Et slikt direktiv var allerede forutsatt i St meld nr 89 (1969-70). I mellomtiden hadde man anvendt direktivet for personkontrolltjenesten i Forsvaret tilsvarende.

Videre diskuteres i meldingen spørsmålet om personsikkerhetskontroll utenfor offentlig tjeneste. Det fremheves at fra ca. midten av 1967 var det skjedd en betydelig innstramning i overvåkingstjenestens praksis med hensyn til å gi opplysninger til private bedrifter, noe som hadde sammenheng med Mellbye-utvalgets understreking av at man måtte få klare bestemmelser om dette. Det opplyses at etter 1967 var det gjennom intern instruks i overvåkingstjenesten sørget for at private bedrifter ikke skulle gis personopplysninger annet enn hvor det forelå en konkret sikkerhetsrisiko. I slike tilfeller anså Justisdepartementet opplysningene for å være begrunnet i overvåkingstjenestens forebyggende oppgave, men situasjonen var likevel mindre tilfredsstillende, fordi det ikke forelå et klart utformet regelverk. Heller ikke § 6 i overvåkingsinstruksens av 1977, som krevet en aktuell fare hvis overvåkingstjenesten skulle kunne gi personopplysninger utad, løste problemene i forhold til private bedrifter. Det opplyses i meldingen at det av den grunn var nedsatt en arbeidsgruppe for å vurdere spørsmålet.

For øvrig inneholder meldingen departementets vurderinger av årsberetningene fra Kontrollutvalget for året 1976 til 1979 og av utvalgets uttalelser om klagene fra Magnus Hole Jacobsen og Norges Kommunistiske Parti.

Departementet fant grunn til å overprøve Kontrollutvalgets vurdering i saken som gjaldt klage fra en fransk statsborger over at overvåkingstjenesten hadde gitt opplysninger om hans far til arbeidsgiveren - Elf Norge A/S, jf ovenfor 5.1.2. Opplysningene ble gitt i forbindelse med at overvåkingstjenesten ønsket nærmere opplysninger om klageren. Justisdepartementet la til grunn at opplysningene ikke kunne vært gitt dersom formålet hadde vært å varsle arbeidsgiveren om at klageren kunne representere en sikkerhetsrisiko, da grunnlaget for å oppfatte ham som dette var for usikkert. Departementet viste til § 6, annet ledd i overvåkingsinstruksen av 1977, hvor vilkåret er at opplysningene må være nødvendige for å avverge en aktuell fare for rikets sikkerhet eller for noens liv, helbred, frihet eller eiendom, og understreket at man med "aktuell fare" mener at faren må være nærliggende og konkret. Departementet opplyste at klageren senere var blitt tilstått billighetserstatning med kr. 20.000.

I tilknytning til Kontrollutvalgets uttalelse i Hole Jacobsen-saken om overvåkingstjenestens muntlige kontakt med Norsk Hydros hovedkontor i tiden 1960-73, peker Justisdepartementet på at praksis måtte ses i lys av at overvåkingen ikke hadde noen instruks å holde seg til for medvirkning til personsikkerhetstiltak innen privat virksomhet. Vurdert i etterhånd syntes omfanget likevel å ha vært unødig omfattende frem til 1967, da politiets medvirkning ble begrenset.

Departementet understreker at tidligere overvåkingsinstrukser verken ga politiet adgang til eller forbød registrering av personer utelukkende på grunn av politisk oppfatning. Vilkåret var imidlertid at registreringen av den politiske tilknytning måtte være relevant i forhold til overvåkingstjenestens oppgaver. Videre poengteres at Overvåkingsentralens rundskriv 1. oktober 1970 om at registrering ikke måtte finne sted bare på grunnlag av politisk virksomhet

"ikke helt [stengte] for registrering av politisk tilknytning, hvis en slik opplysning var relevant i forhold til gjeldende direktiver for personkontrolltjenesten. Man viser ellers til omtalen av spørsmålet i kap. 3 og kap. 4 i meldingen, der det nå fastslås som en ubetinget regel at forhåndsregistrering av politiske holdninger ikke må finne sted."

Til klagen fra Norges Kommunistiske Parti bemerket departementet at

"det har nok forekommet at tilknytning til Norges Kommunistiske Parti førte til registrering i Overvåkingspolitiets register for personkontrolltjenesten i etterkrigstiden og frem til begynnelsen av 1960-årene. Denne registrering må ses på bakgrunn av den daværende sikkerhetspolitiske situasjon.

...

Den tidligere praksis har bygget på et syn som står i strid med det som i de senere år har vært fremherskende med hensyn til hva rikets sikkerhetsinteresser på den ene siden og hensynet til rettssikkerheten og retten til å drive uforstyrret lovlig politisk virksomhet på den annen side krever. Man viser ellers til det som foran er sagt om endringene i denne oppfatning og de praktiske konsekvenser som er trukket av det."

I Innst S nr 199 (1980-81) peker justiskomiteen på debatten "om at det tidligere har funnet sted kartlegging på grunnlag av politisk virksomhet".

Komiteen understreker bestemmelsen i § 4, tredje ledd i overvåkingsinstruksen om at lovlig politisk virksomhet ikke i seg selv kan danne grunnlag for innhenting og registrering av opplysninger. I denne sammenheng slås det fast at det ikke er

"grunnlag for å endre instruksen eller den praksis overvåkingstjensten har fulgt siden den nye instruksen trådte i kraft 1. desember 1977."

Under debatten i Stortinget understreket komiteens formann, Jan P. Syse, at

"det er en klar forskjell på overvåking og på registrering av opplysninger som kan bli nødvendige for at overvåkingspolitiet skal kunne fylle sin funksjon og ta hånd om landets og innbyggernes sikkerhet.

...

Og når det gjelder en ren registrering, må det være adgang for overvåkingstjenesten til å registrere aktiv deltakelse i ekstremistiske organisasjoner. Enhver må forstå at den alminnelige personellsikkerhetskontroll nødvendiggjør dette ... Deltakelse i ekstrem politisk virksomhet må være en relevant faktor ved bedømmelsen av om sikkerhetsklarering kan gis. Det må gjelde såvel nynazisme som annen ekstremisme."

Representanten Anne-Lise Bakken (Ap) ga på sin side uttrykk for at hun som medlem av justiskomiteen fant grunn til

"å påpeke at når komiteen viser til overvåkingstjenestens praksis, snakker vi i realiteten om et område jeg tør si hverken jeg eller de andre komitémedlemmene har full oversikt over. Her står vi i realiteten ved et av hoveddilemmaene i Stortingets behandling av de hemmelige tjenester. Heller ikke har vi innsikt ved alle sider i disse tjenestene, og det er det vel heller ikke mulig å ha fullt ut. Så langt komiteen kjenner til, er det imidlertid ikke noe som tilsier at overvåkingsinstruksen bør endres i forhold til den som er blitt praktisert siden 1977."

Justisminister Bjørn Skau understreket at det var en oppgave for overvåkingspolitiet "å avdekke ekstreme grupper som vil bruke ulovlige midler i sin virksomhet".

Representanten Stein Ørnhøi (SV) gikk sterkt til felts mot justiskomiteens innstilling og henviste blant annet til et brev 8. januar 1979 fra Kontrollutvalget til Justisdepartementet med kommentarer til spørsmål fra advokat Ole Jacob Bae i samband med listesaken, hvor det blant annet heter:

"Den nye overvåkingsinstruks bestemmer at "medlemskap i lovlig politisk organisasjon eller lovlig politisk virksomhet kan ikke i seg selv danne grunnlag for innhenting og registrering av opplysninger". Kontrollutvalget mener at bestemmelsen ikke er til hinder for at slikt medlemskap kan registreres når det anses relevant i henhold til gjeldende instruks for personkontrolltjenesten, j fr overvåkingsinstruksen p.grf. 4, annet ledd."

Ifølge Ørnhøi skulle det befinne seg 300.000 navn i overvåkingspolitiets registre.

Stortingets behandling foregikk for øvrig i kjølvannet av rystelsene etter Hadelandsdrapene vinteren 1981, som hadde tilknytning til nynazistiske miljøer. Dette ble trukket frem i debatten.

Den ble relativt utførlig referert og kommentert i pressen. Under et politimestermøte i Oslo i mai sa justisminister Bjørn Skau at overvåkingspolitiets observasjonsarkiv pr 1. april omfattet knappe 25.000 norske borgere.

I 1980 ble telefonavlytting viet betydelig oppmerksomhet i pressen. Peder Martin Lysestøl hadde stått frem i desember 1979 og ment seg telefonavlyttet. Denne saken fikk siden stor oppmerksomhet da en tjenestemann i Televerket bekreftet å ha oppdaget koblingsutstyr, linje mv som viste forbindelse mellom Lysestøls telefon og politihuset i Trondheim. Saken ble behandlet i Kontrollutvalget og siden i rettsapparatet helt til Høyesterett. Lysestøl vant ikke frem, og staten bekreftet ikke at Lysestøl hadde vært gjenstand for avlytting.

Under Alta-saken ga formannen i Norges Naturvernforbund uttrykk for at han mente seg avlyttet. En rekke personer, som på forskjellig måte hadde tilknytning til Alexander Kielland-ulykken, hevdet det samme. Særlig stor oppmerksomhet fikk finansminister Ulf Sand og hans personlige sekretær Tove Strand Gerhardsen, da de i oktober 1980 sto frem og hevdet å være avlyttet. Både i disse og i en rekke andre tilfeller hadde vedkommende fått avspilt en tidligere telefonsamtale, etter å ha tatt av røret for å ringe. Påstandene om avlytting av telefonen til finansministeren og hans statssekretær ble etterforsket av overvåkingstjenesten. Det ble imidlertid ikke funnet spor etter avlytting, og saken ble henlagt.

På bakgrunn av de mange påstandene om telefonavlytting, anmodet politiet i desember i 1980 Televerket om å oppnevne et utvalg av fagfolk til å foreta en teknisk vurdering av årsaksforholdene. Utvalget konkluderte med at tidligere samtaler som en abonnent får avspilt i reprise, tyder på at det har foregått ulovlig telefonavlytting. Av utvalgets rapport fremgår at det fra 1979 til medio februar 1981 var anmeldt 21 telefonavlyttingssaker til politiet, hvorav ca. 85 prosent var i løpet av de siste fire månedene.

Utvalget antok at tilbakespillingene mest sannsynlig var gjort med hensikt, men utelukket ikke uhell under avlytting. Dette var likevel utelukket når det gjaldt politiets utstyr, idet tekniske undersøkelser viste at utstyret og betjeningen av det gjorde sannsynligheten for uhell så liten at den i praksis kunne utelukkes. Det samme gjaldt Televerkets eget utstyr for avspilling av beskjeder til abonnentene.

I 1983 kom overvåkingstjenesten i pressens søkelys i forbindelse med den såkalte Ikkevold-saken. Politiet hadde foretatt ransaking i redaksjonen til avisen Ikkevold under etterforskningen av om redaksjonen var engasjert i straffbar virksomhet med sikte på å avsløre forsvarshemmeligheter. Ved ransakingen ble det funnet lister over abonnenter på "Ikkevold" og medlemmer av organisasjonen Folkereisning mot krig mv. Listene var uten betydning for etterforskningen og kunne derfor ikke beslaglegges. Likevel ble de kopiert av overvåkingstjenestens folk, som deltok i etterforskningen.

Saken ble klaget til Kontrollutvalget som la til grunn at kopieringen av dokumentene innebar at overvåkingspolitiet hadde satt seg i besittelse av dem ved ulovhjemlet tvang. Dette ble kritisert. Utvalget fant også grunn til å stille det hypotetiske spørsmål om

kopiering av de aktuelle dokumenter kunne vært foretatt, dersom dokumentene var kommet overvåkingstjenesten i hende på rettmessig måte. Spørsmålet hadde foranledning i klagerens anførsel om at kopieringen av listene var i strid med overvåkingsinstruksens § 4 tredje ledd - bestemmelsen om at medlemskap i lovlig politisk organisasjon eller lovlig politisk virksomhet ikke i seg selv kan danne grunnlag for innhenting og registrering av opplysninger. Kontrollutvalget la til grunn

"at såvel foreningen "Folkereising mot krig", som avisen Ikkevold søker å aktivisere sine medlemmer, respektive abonnenter til virksomhet som kan være av overvåkingsmessig interesse. Som ledd i en mulig overvåking er det klarligvis av interesse hvilke kontakter foreningen, respektive aviser har på berørte steder. Også i andre, praktisk nærliggende tilfeller, kan denne kontaktflate være av betydning. Det er ikke medlemskapet, respektive abonnementet "i seg selv" som er av interesse, men hva listene kan opplyse om mulige kommunikasjonslinjer innenfor denne virksomhet."

Utvalgets standpunkt i Ikkevold-saken ble kommentert av Justisdepartementet i St meld nr 65 (1983-84) om Kontrollutvalgets årsberetninger for årene 1980-83. Departementet sluttet seg til Kontrollutvalgets vurderinger.

Under behandlingen i Stortinget, jf Innst S nr 119 (1984-85), uttalte Justiskomiteen at den fant oppfatningen - at listene kunne vært kopiert om de hadde kommet overvåkingstjenesten i hende på rettmessig måte - vanskelig å forene med en umiddelbar forståelse av overvåkingsinstruksens § 4 tredje ledd og de intensjoner som kom til uttrykk i St meld nr 18 (1980-81) og Stortingets behandling av meldingen. Justiskomiteen uttalte at

"en kopiering av abonnentlistene for et blad som f.eks. Ikkevold, [innebærer] en registrering av personer som må ligge langt utenfor overvåkingstjenestens interessefelt ... En abonnent på tidsskriftet kan ha andre motiver enn å ville støtte og/eller solidarisere seg med en organisasjons eventuelle ulovlige mål og midler ... Etter komiteens mening vil det neppe kunne tenkes praktiske situasjoner der et abonnent-kartotek med noen grad av sikkerhet kan gi veiledning eller sikker kunnskap om organisasjonens sympatisører."

Annerledes kunne det ligge an når det gjaldt spørsmål om medlemslister. Her kunne man ikke stille opp et kategorisk forbud og betingelsene for å beslaglegge medlemslister kunne være til stede

"om en organisasjon har gitt uttrykk for at den generelt aksepterer ulovlig aktivitet rettet mot rikets sikkerhet, eller senere konkretiserer sin strategi til å omfatte aksjonsplaner rettet mot rikets sikkerhet og oppfordrer medlemmene til å delta i slike aksjoner ..."

I september 1983 utga Chr. Christensen boken Det hemmelige Norge. Forfatteren hevder at det foregikk politisk overvåking innenfor arbeiderbevegelsen. I boken ble journalist Arne Hjelm Nilsen i Arbeiderbladet og Haakon Lie fremstilt som krumtappene i virksomheten. Påstandene ble benektet av Haakon Lie.

I 1986 fikk tidligere justisminister Jens Hauglands Dagbok frå Kongens Råd betydelig omtale. Haugland skrev blant annet at han hadde vært vitne til ulovlig telefonavlytting av "venstresida i det politiske terrenget" under et besøk på Victoria terrasse. Videre hevdet han at Einar Gerhardsen i sin tid hadde fortalt ham å være blitt oppmerksom på

at overvåkingstjenesten overvåket Werna Gerhardsen. Han gjentok også påstanden om at overvåkingssjef Bryhn i sin tid skulle ha avklart overvåkingen av Erik Nord med sine kontaktmenn på Youngstorget, Per Monsen og Haakon Lie.

Overvåkingstjenesten var også stadig fremme i Stortingets spørretime, hvor det blant annet ble anmodet om at den hemmelige delen av Mellbye-utvalgets innstilling fra 1967 måtte bli offentliggjort. Høsten 1986 tok justisminister Helen Bøsterud initiativ til jevnlig møter med ledelsen for overvåkingspolitiet. I tillegg erklærte hun å ville gå inn for større åpenhet når det gjaldt overvåkingstjenestens virksomhet.

Justisdepartementet besluttet å nedgradere de hemmeligstemplete instruksene for overvåkingstjenesten fra 1937, 1952, 1955 og 1959 og gjøre dem offentlig tilgjengelige. Offentliggjørelsen førte til oppslag i Aftenposten blant annet om at instruksene hadde gitt hjemmel for politisk overvåking.

I spørretimen 22. oktober 1986 spurte Kjellbjørg Lunde (SV) justisminister Helen Bøsterud om hun ville sørge for "at Stortinget har full oversikt over kva som har gått føre seg av politisk overvåking".

I sitt svar sa justisministeren at hun ikke hadde grunnlag for å hevde eller utelukke at det fant sted politisk overvåking i 1950- og 1960-årene. Hun viste videre til bestemmelsen i § 4 tredje ledd i overvåkingsinstruksen av 1977 som

"klart uttaler at politisk virksomhet ikke i seg selv kan gi grunnlag for overvåking. Jeg oppfatter denne bestemmelsen som en del av rettsstatens og demokratiets fundament. Politisk overvåking og registrering er uønsket, fordi det truer viktige demokratiske verdier som vi alle ønsker å beskytte. Historiske erfaringer har lært oss at det alltid er farlig å gå på akkord med demokratiets prinsipper om politisk frihet og rettssikkerhet for enkeltmennesket."

Hun uttrykte for øvrig full tillit til at overvåkingspolitiet fulgte de retningslinjer som var gjeldende.

5.1.7. 1987-1994

I oktober 1987 kom Ronald Byes bok *Sersjanten* ut. Av denne fremgikk det at han som LO-tillitsmann i Øst-Finnmark hadde hatt som oppgave å kartlegge kommunistenes politiske og faglige aktiviteter; siden hadde han som LO-sekretær bestyrt et arkiv med et hundretalls arkivkort som beskrev politisk virksomhet på venstresiden. Han hevdet dessuten at "teknisk utstyr" var blitt benyttet i 1950-årene og antydte dessuten et samarbeid mellom Youngstorget og tjenestemenn i overvåkingstjenesten.

Saken ble tatt opp i spørretimen i Stortinget, og justisminister Bøsterud fikk spørsmål om hva hun ville foreta seg i sakens anledning. I sitt svar viste hun til at forholdene lå langt tilbake i tid. Den politiske situasjon var en annen. En offentlig undersøkelse av interne forhold i en interesseorganisasjon eller et politisk parti var prinsipielt betenkelig, men de forhold Bye hadde omtalt hadde betydelig historisk interesse. De burde derfor

kartlegges av forskere. Samtidig fremmet stortingsrepresentanter for SV fire konkrete forslag:

1. At regjeringen måtte offentliggjøre den hemmelige del av Mellbye-utvalgets innstilling fra 1967.
2. At regjeringen måtte opprette en offentlig kommisjon for gransking av alle sider ved den virksomhet overvåkingstjenesten har drevet "overfor venstresiden i norsk politikk og folk i fagbevegelsen de siste 40 år. Det forutsettes at representanter for de grupper som har vært utsatt for denne virksomheten skal delta i kommisjonen."
3. At Kontrollutvalget for overvåkingstjenesten måtte utvides med én representant for Datatilsynet og én som representerte den forsvars- og sikkerhetspolitiske opposisjon.
4. At regjeringen måtte legge frem årlige meldinger om overvåkings- og sikkerhetstjenestens virksomhet.

Allerede den 23. november 1987 ble Mellbye-utvalgets innstilling offentliggjort med unntak av fire avsnitt, til sammen 18 linjer. I forbindelse med offentliggjøringen uttalte justisminister Bøsterud ifølge presseoppslag at innstillingen verken beviser eller motbeviser at det har foregått overvåking på politisk grunnlag, men at instruksene var vage og vide og at mye ville avhenge av den praksis som ble ført ved de enkelte politikamre.

Mellbye-rapporten inneholdt imidlertid intet om at det foregikk et samarbeid med overvåkingstjenesten og Arbeiderpartiet eller LO om overvåkingen etter krigen og frem til midten av 1960-tallet.

Justisministeren tok også initiativ til å få i stand en historisk gransking av det overvåkings- eller kartleggingsapparat Ronald Bye hadde beskrevet.

SV-representantenes forslag om en offentlig granskingskommisjon ble avvist. Det samme gjaldt forslaget om årlige meldinger om overvåkingstjenestens virksomhet. Justiskomiteen ga imidlertid uttrykk for at de årsmeldinger som en gang hvert fjerde år ble lagt frem ved en samlet melding til Stortinget kunne vært mer informative.

Lørdag den 14. november 1987 uttalte tidligere statsminister Per Borten seg i NRK radio om overvåkingstjenesten. Borten uttalte at det fremgikk av Mellbye-utvalgets innstilling at kommunistene var satt på indeks til langt ned i gradene i enkelte distriktslag og at folk i forvaltningen og i Høyesterett hadde uttalt seg mot bedre vitende i sakens anledning. Borten opplyste dessuten at han av tidligere ekspedisjonssjef ved statsministerens kontor, Andreas Andersen, hadde fått vite at det var intime forbindelser mellom Arbeiderpartiets partisekretær Haakon Lie og overvåkingstjenesten. Tidligere justisminister Jens Haugland ga flere intervjuer i mediene og gjentok sin skepsis til og kritikk av overvåkingstjenestens virksomhet.

Til Aftenposten uttalte tidligere partisekretær Haakon Lie at det var de hemmelige tjenestene som kom til arbeiderbevegelsens folk, ikke omvendt, og at man hjalp tjenestene hvis man kunne.

I februar 1988 fremmet regjeringen St meld nr 50 (1987-88) om Kontrollutvalgets årsberetninger i årene 1984-1987 og visse spørsmål innenfor overvåkings- og sikkerhetstjenesten. Det fremgår at antallet klager til Kontrollutvalget på overvåkingstjenesten var meget begrenset - i 1984 fire klager, i 1985 ingen, i 1986 én og i 1987 to klager.

Ingen av klagene ga grunnlag for kritikk av overvåkingstjenesten og foranlediget ingen kommentar fra departementets side - med unntak for én klage i 1984 knyttet til Ikkevold-saken, der det var inngått særskildt innberetning til Justisdepartementet. Heller ikke hadde Kontrollutvalget funnet grunnlag for kritikk av sikkerhetstjenesten. Årsberetningen for 1985 og 1987 inneholder imidlertid omfattende redegjørelser for klagesaker som hadde reist spørsmål av prinsipiell interesse. Blant annet ble det i forbindelse med en klagesak i 1985 avgjort at Kontrollutvalgets mandat omfattet den samlede personellsikkerhet i statsforvaltningen, ikke bare den militære del. Alle klareringsavgjørelser som kunne få økonomiske eller karrieremessige konsekvenser og som bygget på annet enn kriminalitet, ble på denne bakgrunn forelagt Kontrollutvalget fra og med siste møte i 1985.

I meldingen gikk for øvrig departementet inn for å utvide Kontrollutvalget fra tre til fem medlemmer. Departementet avviste at man skulle legge bestemte politiske kriterier til grunn ved oppnevning av medlemmene. Stortinget sluttet seg til forslaget.

Under debatten i Stortinget tok justiskomiteens ordfører, Georg Apenes (H), opp spørsmålet om hvorfor ikke Lysestøl-saken var nevnt i meldingen. Gjennom Høyesteretts dom hadde Lysestøl verken fått bekreftet eller avkreftet om han hadde vært avlyttet. Høyesterett hadde lagt til grunn at påstander om telefonavlytting som var forelagt Kontrollutvalget, og som ikke hadde gitt grunnlag for kritikk, var unndratt fra domstolens prøvelsesadgang. Apenes etterlyste en analyse av de fundamentale rettssikkerhetsspørsmål dommen etter hans oppfatning reiste. I sitt svar sa justisminister Bøsterud at hun hadde anmodet utvalget som skulle vurdere overvåkingstjenesten å ta stilling til om det var mulig å finne ordninger som kunne gi større åpenhet også på dette området når det gjaldt eldre saker.

Under behandlingen av St meld nr 50 (1987-88) ga Stortinget for øvrig uttrykk for at man i tillegg til årsberetningene fra Kontrollutvalget ønsket å få seg forelagt saker av offentlig eller prinsipiell interesse.

Tidligere overvåkingssjef Gunnar Haarstad utga i september 1988 boka De hemmelige tjenester. I denne avviste han blant annet Jens Hauglands uttalelser om at Werna Gerhardsen skulle ha vært overvåket og hans påstander om at han ved besøk på Victoria terrasse hadde observert en rekke båndopptakere som ble benyttet til avlytting av den politiske venstresiden.

For øvrig fremgår det av presseoppslag at historikerne Olav Riste og Trond Bergh, som var blitt engasjert for å utrede grunnlaget for et forskningsprosjekt om forbindelsen mellom Arbeiderpartiet og de hemmelige tjenester ved overvåking av kommunister i Norge, hadde funnet dokumenter ved Statsministerens kontor som bekreftet at det fant sted et samarbeid mellom arbeiderbevegelsen og den militære etterretningstjeneste frem til 1955. Tiden etterpå var ikke undersøkt.

I september 1988 ble det oppnevnt et utvalg med fylkesmann Alf Jacob Fostervoll som formann. Utvalget fikk i oppgave å foreta en bred gjennomgang av overvåkingstjensten, blant annet med sikte på å vurdere behov for endringer som samfunnsutviklingen eller nye arbeidsoppgaver måtte tilsi, herunder overvåkingstjenestens instruks.

I Dagsnytt radio 27. juni 1989 ble det omtalt en rekke forskjellige kontaktformer mellom personer tilknyttet Arbeiderpartiet og overvåkingstjenesten. I innslaget, som journalist Arne Wam var ansvarlig for, ble det påstått å være nær kontakt og jevnlig informasjonsutvikling mellom enkelte tjenestemenn i overvåkingspolitiet og sentrale tillitsvalgte i Arbeiderpartiet. Fra overvåkingstjenestens side ble det ifølge innslaget gitt informasjon om vurderinger og referater fra møter i overvåkingspolitiet vedrørende forholdet mellom de hemmelige tjenestene i Norge. I visse tilfeller skulle det også være gitt tilbakemelding fra overvåkingspolitiet om gransking av navngitte personer. Dette var konkret knyttet til statssekretær Ole Steen Olsen. Videre ble det hevdet at tillitsvalgte i partiet ga overvåkingspolitiet underretning om interne forhold i Arbeiderpartiet.

Påstandene ble undersøkt av Kontrollutvalget som avga innberetning til Justisdepartementet 13. oktober 1989. Utvalget la til grunn at den kontakt som var etablert mellom overvåkingstjenesten og en sekretær i Arbeiderpartiet ikke kunne kritiseres. Sekretæren var bindeledd til overvåkingstjenesten når det gjaldt sikkerhetsopplegg. Dette hadde gitt grunnlag for et samarbeid hvor sekretæren også hadde sagt seg villig til å samarbeide med overvåkingstjenesten når det gjaldt utenlandske etterretningsoffiserers forbindelse med norske politikere eller andre personer, som kunne påvirke beslutninger i det norske samfunn. Dette ga ikke grunnlag for kritikk. Utvalget fant ikke at det hadde vært gitt informasjon fra overvåkingstjenestens side utover den informasjonsutveksling med myndigheter og organisasjoner som var nødvendig for vurderingene av personsikkerhetsopplegg. Påstandene om at det skulle være gitt tilbakemelding om gransking av Ole Steen Olsen medførte ikke riktighet. En tjenestemann hadde imidlertid etter å ha mottatt en henvendelse vedrørende Steen Olsen - og for å unngå spekulasjoner - meldt tilbake at overvåkingspolitiet ikke hadde noen som helst grunn til mistanke mot ham. Utvalget utelukket ikke at det i særlige tilfeller kunne være naturlig å svare på denne måten, men overvåkingspolitiet måtte i sin alminnelighet ikke meddele utenforstående om overvåkingstjenesten har eller ikke har foretatt undersøkelser vedrørende bestemte personer. Innberetningen av 13. oktober 1989 ble oversendt Stortinget.

Høsten 1989 utkom boken Edderkoppen - historien om en møbelhandler. Også denne vakte betydelig oppmerksomhet og ga grunnlag for undersøkelser av tilsvarende påstander som i Dagsnytt-innslaget i juni - i første rekke knyttet til møbelhandler Arvid

Engen. Kontrollutvalget iverksatte fornyede undersøkelser som på ett punkt ga grunnlag for en noe annen konklusjon enn innberetningen av 13. oktober 1989: I innberetningen i "Edderkoppen-saken", som ble avgitt 2. april 1990, heter det at tjenestemenn ved Overvåkingssentralen hadde mottatt notat med karakteristikk av sentrale politikere. En kontakt til politiske partier av den art som her var etablert, hadde tilnærmet karakter av overvåking på politisk grunnlag. Dette var ikke tillatt. For øvrig bemerker kontrollutvalget at opplysninger uten interesse i alminnelighet bør makuleres; det som oppbevares må registreres og journalføres.

I boken ble det blant annet hevdet at Reiulf Steen ble overvåket mens han var formann i Arbeiderpartiet, en påstand som omgående ble dementert av tidligere overvåkingssjef Jostein Erstad. Samtidig ble det antydnet i pressen at politiinspektør Iver Frigaard i overvåkingspolitiet hadde et tettere forhold til en sekretær i Arbeiderpartiet og Arvid Engen enn det som til da hadde vært kjent. Av senere presseoppslag fremgikk det også at Frigaard hadde hatt forbindelse med journalist Arne Wam.

I oppslag i Aftenposten 17. september 1991 ble det avdekket at overvåkingspolitiet hadde samarbeidet med den israelske etterretningsorganisasjonen Mossad i forbindelse med asylsøknader fra palestinere. Saken ble undersøkt av Kontrollutvalget, som avga uttalelse 8. oktober 1991. Utvalget rettet atskillig kritikk mot overvåkingstjenestens metoder. Man fant det kritikkverdigg at overvåkingstjenesten lot en representant for utenlandske tjenester ha samtaler med asylsøkere, uten at disse på forhånd var gjort oppmerksom på hvem de skulle ha samtaler med, men i stedet skapte et skinn av at det dreide seg om nordmenn. Overvåkingstjenesten hadde heller ikke styring med gjennomføringen av samtaler, som foregikk på arabisk og ikke ble tatt opp på bånd. Myndighetene burde vært orientert om fremgangsmåten. Videre fant Kontrollutvalget at utvalget selv burde vært informert om arbeidsmetoden, som ble benyttet gjennom flere måneder.

Saken ble forelagt Stortinget ved St meld nr 22 (1991-92). Justisdepartementet sluttet seg i det vesentlige til Kontrollutvalgets oppfatning, men pekte på at utvalget skal foreta etterfølgende kontroll, og at man derfor bør gå frem med varsomhet med hensyn til å orientere Kontrollutvalget underveis. Det kunne imidlertid ikke stilles krav om at en overvåkingssak i sin helhet skulle være avsluttet før Kontrollutvalget ble orientert, det måtte være tilstrekkelig at et tiltak som var ledd i saken, var avsluttet. Justisdepartementet reiste også spørsmål om utstrekningen av overvåkingspolitiets taushetsplikt når det gjelder utveksling av informasjon med utenlandske tjenester og pekte på at det er en grense for hvor langt man kan strekke straffeprosesslovens fritakelsesregler med henblikk på utveksling for å forhindre forbrytelser mot eller fare for rikets sikkerhet.

Mossad-saken fikk en fortsettelse da det siden viste seg at overvåkingstjenesten også hadde bidratt til å føre asylsøkere bak lyset ved å presentere Mossad-agentene med norsk pass. Dette ga grunnlag for en forsterket kritikk fra Kontrollutvalget og departementets side, jf St meld nr 65 (1991-92).

I januar 1992 sa justiskomiteens formann, Jørgen Kosmo, i Dagsrevyen at han hadde brakt i erfaring å være registrert i overvåkingstjenestens arkiver. Årsaken var at det verserte rykter om at han hadde deltatt i et såkalt pyramidespill. Opplysninger om dette skulle ha blitt formidlet til Gro Harlem Brundtland av overvåkingssjef Svein Urdahl i forbindelse med regjeringsdannelsen høsten 1990. Kontrollutvalget undersøkte saken og ga en særskilt innberetning til Justisdepartementet. Utvalget la til grunn at overvåkingssjefen neppe ville ha forsømt sin tjenesteplikt om han hadde unnlatt å informere statsministerkandidaten om det uverifiserte ryktet. Flertallet fant imidlertid at det heller ikke kunne reises nevneverdig kritikk mot ham for å ha brakt ryktet videre, etter at statsministeren hadde henvendt seg til overvåkingssjefen og spurt om det forelå opplysninger hun burde være kjent med før regjeringen ble utnevnt. Opplysningene lå likevel i et grenseområde for hva som burde bringes videre. Urdahl hadde imidlertid gjort Gro Harlem Brundtland oppmerksom på at han overhodet ikke la vekt på opplysningene. Et medlem av Kontrollutvalget mente at ryktet ikke burde vært brakt videre.

Medieinteressen rundt disse sakene hadde vært meget stor. Den ble ikke mindre etter at Klassekampen den 30. oktober 1991 gjenga dokumenter som inneholdt referater av telefonsamtaler Knut Løfsnes hadde hatt i 1972/1973. Samtalene gjaldt alminnelige politiske spørsmål. Løfsnes klaget til Kontrollutvalget over at hans telefon var avlyttet som ledd i politisk overvåking. Kontrollutvalget la i sin innberetning til Justisdepartementet av 2. april 1992 til grunn at Løfsnes hadde vært avlyttet fra slutten av 1950-tallet og frem til juni 1974, da samtykke ble nektet av retten. Begrunnelsen var Løfsnes' nære og hyppige kontakt med representanter for østeuropeiske stater, hvorav flere i sin tid var identifisert som etterretningsagenter. Utvalget konstaterte at det kontrollutvalg som var i virksomhet fra januar 1973 ikke hadde hatt noe å bemerke til saken, og det nåværende kontrollutvalg fant ikke grunn til å knytte ytterligere bemerkninger til den avlytting som hadde funnet sted 20 år tidligere. Imidlertid fant Kontrollutvalget grunn til å kritisere at overskuddsinformasjon, som ikke hadde noen eller bare liten betydning for den aktuelle overvåkingssak, og som hadde sammenheng med Løfsnes' mer alminnelige politiske virksomhet, var blitt registrert og oppbevart. Dette ga inntrykk av at man hadde villet følge med på, eventuelt overvåke Løfsnes' politiske virksomhet. Kontrollutvalget tilføyde at slik overvåking er utilstedeelig etter någjeldende instruksverk. Kontrollutvalget konstaterte også at dokumentene som var offentliggjort av Klassekampen, var kommet på avveier som følge av at noen i tjenesten hadde brutt reglene om taushetsplikt og behandling av gradert materiale.

Spørsmålet om brudd på taushetsplikt ble etterforsket av Økokrim. Det ble klarlagt at notatene var blitt overlevert til uvedkommende på den tid de ble utarbeidet ved Overvåkingssentralen. Når og på hvilken måte de var kommet Klassekampens redaksjon i hende ble ikke brakt på det rene. Saken ble henlagt også fordi den var foreldet som eventuell straffesak. Etterforskningen hadde imidlertid avdekket at også andre graderte dokumenter enn de offentliggjorte var kommet uvedkommende i hende, og det var grunn til å tro at slike dokumenter fortsatt befant seg på avveie. Det ble påpekt at den politimann som hadde utarbeidet - eller latt utarbeide - originaldokumentene i Løfsnes-saken, også var involvert i utarbeidelsen av flere andre dokumenter omhandlet av Økokrim. Vedkommende var imidlertid død.

Den 30. april 1993 la regjeringen frem St meld nr 39 (1992-93) om overvåkingstjenesten. Meldingen inneholder i første rekke departementets vurdering av Fostervoll-utvalgets utredning som var avgitt 4. desember 1990.

Meldingen legger opp til en viss omorganisering av overvåkingstjenesten, med styrking av Overvåkingssentralen og avskaffing av landsdelssentraler og regionale avdelinger. Også andre administrative- og organisatoriske endringer skulle gjennomføres. Alt i alt antas endringene å etablere en betydelig mer fleksibel og effektiv organisasjon, som også vil kunne tillate smidighet i prioritering av oppgavene, en prioritering som i første rekke fortsatt måtte være overvåkingssjefens ansvar - om enn i nært samarbeid med Justisdepartementet og det interne rådgivende utvalg som ble opprettet i 1992 med sikte på å utarbeide trussel- og risikovurderinger. Departementet foreslår at det eksisterende koordineringsutvalget for overvåkings-, etterretnings- og sikkerhetstjenesten utvides og omdannes til et rådgivende utvalg.

Videre går departementet inn for at overvåkingspolitiet i tillegg til saker som gjelder rikets sikkerhet, også får ansvaret for visse former for industrispionasje, ulovlig teknologioverføring mv. Departementet fastslår at overvåkingstjenesten består av "to hoveddeler - kontraetterretning og terroristbekjempelse". Overvåking av subversiv virksomhet, som Fostervoll-utvalget mente burde nedprioriteres, oppfattes således ikke lenger som noen oppgave for overvåkingstjenesten.

Departementet forutsetter at det bare i særlige unntakstilfeller kunne være aktuelt å informere om at telefonavlytting hadde funnet sted.

Ved meldingen fremla regjeringen Kontrollutvalgets årsberetninger for årene 1988-92, samt utvalgets innberetninger i "Engen-saken" og "Edderkoppen-saken", "Kosmo-saken" og "Løfsnes-saken". Ingen klager mot overvåkingstjenesten hadde gitt grunnlag for kritikk, bortsett fra Løfsnes' klage i 1992. Heller ingen klager i sikkerhetsklareringssaker ga grunnlag for kritikk. Utvalget tok imidlertid både i årsberetningen for 1991 og 1992 opp en del prinsipielle spørsmål vedrørende retningslinjene for sikkerhetsklarering. I 1991 gjaldt det spørsmål om hvor lenge utlendinger måtte ha oppholdt seg i Norge før vedkommende kunne likestilles med norske borgere. Etter praksis måtte utlendingene ha bodd i Norge i 15 år, et vilkår som kunne være betenkelig, særlig dersom vedkommende var helt ung ved ankomst til landet. I 1992 tok utvalget opp spørsmålet om betydningen av militærneking ved sikkerhetsklarering. Det fremholdt at avgjørelsen burde bero på en konkret vurdering. Videre pekte utvalget på de problemer som oppsto når en person som skulle sikkerhetsklareres hadde oppholdt seg i land som Norge ikke har sikkerhetsmessig samarbeid med eller hadde ektefelle fra slike land. Dette ville medføre at man manglet relevante opplysninger i forhold til gjeldende retningslinjer for sikkerhetsklarering.

Departementet kommenterte Kontrollutvalgets innberetning i "Løfsnes-saken" og sluttet seg til utvalgets kritikk. I meldingen fremheves dessuten at man lenge hadde vært opptatt av å finne frem til undersøkelsesmetoder som kunne klarlegge de faktiske forhold omkring det påståtte samarbeidet mellom arbeiderbevegelsen og overvåkingstjenesten. Departementet hadde funnet at en historisk undersøkelse ville

være den rette fremgangsmåte, og hadde anmodet to historikere - Trond Bergh og Knut Einar Eriksen - om å gjennomføre den.

Under stortingsbehandlingen av meldingen, ble det besluttet å styrke den parlamentariske kontroll ved at Stortinget selv opprettet et kontrollutvalg som skulle kontrollere ikke bare overvåkings- og sikkerhetstjenesten, men også den militære etterretningstjeneste. Samtidig ble det besluttet at det måtte oppnevnes en kommisjon til å utrede og klarlegge de spørsmål et slikt felles kontrollutvalg reiste. Kommisjonen, som hadde Arne Skauge som leder, avga innstilling 7. februar 1994.

Høsten 1993 utkom boken *De visste alt*, skrevet av Ronald Bye, Finn Sjøe og Alf R. Jacobsen. Boken omhandler det overvåkingsapparat på Youngstorget som Bye allerede hadde omtalt i boken *"Sersjanten"*. Nå kom det imidlertid frem at det ikke bare dreide seg om en kartleggingsvirksomhet og et arkiv over folk på den politiske venstreside, men at det fra et rom i 9. etasje i Folkets Hus hadde vært drevet en omfattende avlytting av møtevirksomhet i huset. Denne virksomheten var opprinnelig drevet i samarbeid mellom en journalist i Arbeiderbladet - Arne Hjelm Nilsen - og overvåkingstjenesten representert ved avdelingssjef Erik Næss ved Overvåkingssentralen. Etter at Bye ble LO-sekretær i 1967, overtok han virksomheten etter Hjelm Nilsen og drev denne inntil han ble sekretær i Arbeiderpartiet i 1969. Bye hevdet at denne virksomheten var kjent for ledelsen i LO og i Det norske Arbeiderparti. Virksomheten er for øvrig skildret med en rekke detaljer i Byes roman *Niende etasje*, som utkom i 1993.

Den 8. desember 1993 vedtok Stortinget å nedsette en særskilt komité for å avgi innstilling til Stortinget om oppnevning av og mandat for en granskingskommisjon for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere.

5.2. Forsvarets etterretnings- og sikkerhetstjeneste 1950-1994

Mens Politiets overvåkingstjeneste opp gjennom årene har vært gjenstand for stadig kritikk og påstander om politisk kartlegging og overvåking, har det vært lite oppmerksomhet rundt Forsvarets etterretningstjeneste og Forsvarets sikkerhetstjeneste. Frem til første halvdel av 1960-årene levde tjenestene en temmelig anonym tilværelse. I 1964 offentliggjorde *Morgenbladet* en oversikt over organiseringen av de hemmelige tjenestene og forholdet mellom dem. *Dagbladet* viste til at det hadde vært uro og motsetninger innenfor etterretningstjenesten og slo til lyd for at sjefen, Vilhelm Evang, måtte skiftes ut etter 18 år i sjefsstolen.

I forbindelse med etterforskningen mot Ingeborg Lygren i 1965 kom Forsvarets etterretningstjeneste i offentlighetens søkelys. Offentligheten ble oppmerksom på de vanskelige samarbeidsforholdene mellom sjefen for overvåkingstjenesten, Asbjørn Bryhn, og Vilhelm Evang. Da Mellbye-utvalget ble oppnevnt i 1966, ble etterretningstjenesten holdt utenfor mandatet. Utvalget skulle bare beskjefte seg med tjenesten i den utstrekning den hadde betydning for overvåkings- og sikkerhetstjenesten.

Fra tid til annen hadde det dukket opp spørsmål vedrørende sikkerhetsklarering av personell. For å bedre rettssikkerheten i forbindelse med slike avgjørelser, ble det i begynnelsen av 1960-årene opprettet et rådgivende utvalg med departementsråden i Justisdepartementet som formann. Utvalget var i virksomhet en kort tid fra begynnelsen av 1963.

I 1967 trådte det i kraft direktiver for sikkerhetsundersøkelser av personell i Forsvaret. Etter direktivene skulle de som ble undersøkt gjøres oppmerksom på at undersøkelsene ble foretatt og selv gi opplysninger til bruk for vurderingen.

I 1972 var det et stort oppslag i Morgenbladet om manglende målsetting og styring i etterretningstjenesten og uro blant personellet i E-staben.

En viss interesse ble også knyttet til etterretningstjenesten etter avsløringene i Sverige rundt den såkalte Informationsbyrån - IB - , en hemmelig etterretningsorganisasjon som ble påstått å ha som oppgave å overvåke fagforeninger med sikte på å kartlegge kommunister. Forsvarsminister Johan Kleppe uttalte i Dagbladet 12. mai 1973 at han ikke trodde det her til lands foregikk overvåking på grunn av politisk oppfatning eller medlemskap i politiske organisasjoner.

I 1977 vakte det oppstyr da det ble kjent at en offiser i Forsvarets sikkerhetstjeneste overfor ambassadepersonell i London hadde utpekt navngitte nordmenn som sikkerhetsrisiko, blant annet en lektor. Dette medførte en beklagelse fra sjefen for sikkerhetsstaben og en skriftlig unnskyldning fra forsvarsministeren.

Ifølge oppslag i Dagbladet senere samme år ble det drevet systematisk "kartotekføring" av avisclipp som gjaldt en rekke organisasjoner på venstresiden samt Norsk Front. Statssekretæren i Forsvarsdepartementet uttalte at dette inngikk i tjenestens alminnelige informasjonstjeneste, men at det for øvrig var å beklage at det var opprettet en mappe merket SV.

Henimot slutten av 1970-årene økte oppmerksomheten rundt Forsvarets etterretningstjeneste. Den tidligere CIA-sjef William Colby hevdet i en bok at CIA i begynnelsen av 1950-årene forsøkte å bygge opp motstandsbevegelser i Norge og de andre nordiske land. Disse skulle tre i virksomhet ved et angrep fra Sovjetunionen. Colby hevdet også å ha truffet Vilhelm Evang i 1949, noe Evang på sin side benektet. I tiden etter ble det gitt en rekke opplysninger om opprettelsen av private beredskapsorganisasjoner rekruttert fra kretser med bakgrunn i motstandsarbeidet under krigen. Organisasjonene hadde vært i virksomhet i årene etter krigen, men var etter hvert blitt avvirket. I november 1977 ble det funnet et våpenlager på en hytte som tilhørte skipsreder Hans Otto Meyer. Meyer hevdet at han oppbevarte våpnene som deltaker i en hemmelig beredskapsorganisasjon under Forsvarets etterretningstjeneste. I Stortinget benektet forsvarsministeren i første omgang at Meyer hadde tilknytning til etterretningstjenesten. Han måtte imidlertid senere korrigere svaret og bekreftet da at Meyer i sin tid hadde hatt tilknytning til beredskapsstyrken.

Saken førte til en omfattende presseomtale med særlig vekt på spørsmålet om politisk kontroll, om Stortinget hadde klarert opprettelsen av beredskapsstyrken, om de politiske myndighetene til enhver tid var orientert og om kontrollen med organisasjonen. Tidligere statsminister Per Borten hevdet at det var ukjent for ham at det fantes en slik okkupasjonsberedskapsstyrke. Flere forsvarsministre og regjeringsmedlemmer både fra Bortens og andre regjeringer bekreftet imidlertid at de var kjent med dette.

Et forhold som fikk atskillig oppmerksomhet var Per Bortens forklaring som vitne under "listesaken", om at han i sin tid overrasket to amerikanske etterretningstjenestemenn som uten forvarsel befant seg på hans kontor. De ga overfor ham uttrykk for å ha som oppdrag å foreta sikkerhetsundersøkelse i anledning visepresident Hubert Humphreys forestående besøk. Borten nektet dem å gjennomføre undersøkelsen uten at han selv var til stede.

I årene fremover var etterretningstjenesten atskillig fremme i debatten, f eks i forbindelse med Ikkevold-saken. Dette hadde imidlertid ikke sammenheng med påstander om ulovlige forhold. Derimot ble tjenesten blant annet kritisert for overdrevet hemmelighold, påstått å være finansiert av CIA mv.

I oktober 1987 ble det offentliggjort et notat som tidligere ekspedisjonssjef ved statsministerens kontor Andreas Andersen hadde skrevet i 1973. Notatet ble funnet blant hans etterlatte papirer ved hans død i 1976. I notatet skrev Andersen blant annet at Forsvarets etterretningstjeneste på begynnelsen av 1950-tallet var med på å finansiere opplysningssekretærer i arbeiderbevegelsen som var engasjert for å kartlegge kommunistenes virksomhet i fagbevegelsen. Andersen hevdet å ha tatt dette opp med forsvarsministeren, men resultatet ble at ordningen fortsatte. Sjefen for etterretningsstaben, admiral Egil Eikanger, rapporterte etter undersøkelser i E-stabens arkiver at det ikke var funnet materiale som tydet på at Forsvaret i etterkrigstiden finansierte deler av arbeiderbevegelsens etterretningsvirksomhet mot kommunister. Av Andersens notat fremgår for øvrig at flere av NKPs møter ble avlyttet.

Ikke mindre oppsikt vakte det da Klassekampen i september 1988 hevdet at en bunker i Ruseløkkveien i Oslo i mange år ble benyttet av etterretningstjenesten til avlytting av norske borgere - regjeringsmedlemmer, stortingsrepresentanter og embetsmenn.

SVs stortingsgruppe fremsatte krav om gransking av alle forhold vedrørende den militære etterretningsbunkeren i Ruseløkkveien.

I 1988 utkom Christian Christensens bok *Vår hemmelige beredskap*, skrevet i samarbeid med en tidligere offiser i etterretningsstaben, kommandørkaptein Alf Martens Meyer. Av boken fremgår det at E-stabens offensive etterretning i stor utstrekning var finansiert av britiske og amerikanske organisasjoner. Den brakte også en rekke opplysninger om samarbeidet mellom E-staben og forskjellige typer privat virksomhet, så som rederivirksomhet, en viss type industrivirksomhet m.v.

I oktober 1992 utkom boken *Vi som styrer Norge*, med undertittelen "Arbeiderpartiet og de hemmelige tjenestene", skrevet av journalistene Viggo Johansen, Pål T. Jørgensen og

Finn Sjøe. I boken gjøres Forsvarets etterretningstjeneste til gjenstand for påstander og antydninger om en rekke ulovlige og irregulære forhold. Den alvorligste påstanden var en gjentakelse av Klassekampens oppslag fra 1988, om at etterretningstjenesten gjennom årtier hadde vært engasjert i politisk motivert telefonavlytting rettet mot regjeringsmedlemmer, stortingsrepresentanter og ledende forvaltningstjenestemenn. Påstandene var i første rekke rettet mot nestsjef i E-staben Trond Johansen, som ifølge bokens beskrivelser sto i et nært forhold til sentrale personer i Arbeiderpartiet. Beskyldningene impliserte at tjenesten var blitt misbrukt i partipolitisk øyemed. Med utgangspunkt i utsagn fra den tidligere Mossad-agent Victor Ostrovsky stilles spørsmål om ikke Trond Johansen er israelsk agent. Det antydes også at norske hemmelige tjenester var involvert i drapet på Ahmed Bouchiki på Lillehammer i juli 1973.

Den 18. november 1992 svarte forsvarsministeren på spørsmål i Stortinget og ga da uttrykk for at E-staben fra 1950 til begynnelsen av 1980-årene registrerte telefon- og telegramtrafikken til det statlige sovjetiske shippingkontor i Norge - "Sovfrakt" - i den hensikt å overvåke Nordflåten i varslingsammenheng, jfr også opplysningene i Innst S nr 101 (1992-93).

Under henvisning til bokens opplysninger fremsatte stortingsrepresentantene Lisbeth Holand, Reidar Johansen og Paul Chaffey 24. november 1992 forslag i Stortinget om å be regjeringen "nedsette en bredt sammensatt kommisjon for å granske påstander om politisk overvåking i Norge". Forslaget ble oversendt forsvarskomiteen.

Parallelt med dette hadde regjeringen besluttet følgende tiltak, jf Innst S nr 101 (1992-93):

- Sammen med Justisdepartementet vil det bli igangsatt en historisk gjennomgang i forbindelse med overvåkings- og etterretningsmyndighetene på den ene side, og politiske organisasjoner og miljøer. Denne gjennomgangen vil dekke perioden 1947 til -75. Den vil bli foretatt av faghistorikere valgt ut i samråd med forskningsrådene.
- Det er igangsatt et forprosjekt for å utforme en studie i etterretningsstabens egentlige og totale virksomhet i perioden fra 1945 og frem til ca. 1970. Forprosjektet blir utført av professor Riste som blant annet vil vurdere hvilke studier som kildematerialet gir grunnlag for å gjennomføre. Dette forprosjektet skal være ferdig innen 1. april neste år.
- Kontrollutvalget for overvåkings- og sikkerhetstjenesten vil foreta en undersøkelse av påstanden om ulovlig avlyttingsvirksomhet i Forsvarets etterretningstjeneste. Undersøkelsen vil dekke tidsrommet fra 1961 og helt frem til i dag.
- Departementsråd Dag Berggrav vil skrive en betenkning om juridiske og etiske sider ved politisk engasjement og virke for ansatte i etterretningstjenesten. Betenkningen skal foreligge innen 1. april 1993."

Forsvarsministeren orienterte Stortingets forsvarskomite om tiltakene den 9. desember 1992. Allerede den 27. november var imidlertid Kontrollutvalget ved kongelig resolusjon gitt som mandat å undersøke påstandene om etterretningstjenesten hadde foretatt ulovlig telefonavlytting av norske borgere i perioden fra og med 1961 og frem til i dag. Etter møtet med Forsvarskomiteen 9. desember ble mandatet endret til å

omfatte ikke bare ulovlig telefonavlytting, men også "andre ulovlige aktiviteter rettet mot norske borgere".

I Innst S nr 101 tok Forsvarskomiteen til etterretning regjeringens forslag om en historisk gjennomgang av mulige forbindelser mellom de hemmelige tjenester og de politiske miljøer samt en utredning om juridiske og etiske sider ved politisk engasjement for ansatte i tjenestene.

Forsvarskomiteen gikk imidlertid mot at Kontrollutvalget skulle undersøke ulovlige forhold med tilknytning til etterretningstjenesten. På grunn av at Kontrollutvalget ikke hadde fagmilitær innsikt og at etterretningstjenesten i motsetning til overvåkings- og sikkerhetstjenesten berørte Norges forhold til utenverdenen, antok forsvarskomiteen at det burde opprettes et eget utvalg til å foreta undersøkelsene, og at utvalget også måtte ha som mandat å bringe på det rene eventuelle forhold mellom tjenestene og utenforstående miljøer i Norge. Samtidig avviste komiteen forslaget fra representantene Holand, Johansen og Chaffey.

Forsvarskomiteens forslag ble vedtatt i Stortinget 25. februar 1993. Et mindretall i komiteen hadde gått inn for at det skulle opprettes et permanent kontrollutvalg for Forsvarets etterretningstjeneste. Dette ble forkastet.

På bakgrunn av stortingsbehandlingen oppnevnte regjeringen den 16. april 1993 et utvalg til å undersøke påstandene om ulovlige eller irregulære forhold med tilknytning til Forsvarets etterretningstjeneste, det såkalte Nygaard Haug-utvalget.

Utvalget avga innberetning den 30. juni 1994. Det ble ikke funnet holdepunkter for at det etter 1960 - i mandatperioden - hadde foregått noen form for

"... avlytting eller overvåking, herunder spaning, romavlytting eller registrering, i Etterretningstjenestens regi rettet mot nordmenn."

Utvalget fant heller ikke grunnlag for påstandene om at etterretningstjenesten, eller personer innenfor denne tjenesten, hadde drevet utilbørlig politisk påvirkning, stått bak lekkasjer til politiske miljøer eller for øvrig misbrukt tjenesten i politisk øyemed. Nærheten mellom sentrale personer i etterretningstjenesten og partipolitiske miljøer kunne ifølge utvalget ha uheldige sider, men det var ikke grunn til å reise kritikk mot enkeltpersoner.

En sak som har fått stor og tilbakevendende oppmerksomhet i mediene de senere år er den såkalte Ramm/Setsaas-saken: Saken gjelder i første rekke Johan Marius Setsaas' påstander om at han fra begynnelsen av 1980-tallet var blitt rom- og telefonavlyttet av krefter innenfor norske hemmelige tjenester i samarbeid med Mossad, og Hans Henrik Ramms påstander om at han selv og andre med tilknytning til tidsskriftet Norsk Oljerevy ble avlyttet av en tilsvarende "fjerde hemmelig tjeneste". Påstandene om en slik tjeneste, som også ble fremsatt av andre enn Ramm/Setsaas, gikk blant annet ut på at virksomheten har tilknytning til de hemmelige tjenestene, spesielt

etterretningstjenesten, at det eksisterer en operasjonsledelse og at virksomheten beskyttes av Justisdepartementet.

Ramm og Setsaas fikk etter hvert atskillig støtte, også blant politikere. Den 8. juni 1993 sto stortingsrepresentant Ingvald Godal (H) frem i VG og ga uttrykk for at det var "vokst frem en kreftsvulst rundt de hemmelige tjenestene" og at det var stor "beviskraft" i Ramm/Setsaas-saken. Dagen etter uttalte Wenche Frogn Sælleg (H) seg til VG på en måte som kunne oppfattes slik at hun ikke hadde tillit til Forsvarssjef Torolv Reins avvisning av at E-staben eller kretser innenfor staben var engasjert i overvåking: "Det er jo Rein nødt til å si. Hva annet kan en forsvarssjef svare." Under debatten i Stortinget 18. juni svarte hun på spørsmål at hun ikke hadde "mistillit til forsvarssjefen i Norge". I en senere replikk ga hun uttrykk for at man hadde mottatt reelle henvendelser, ikke påståtte henvendelser som hevdet av spørsmålsstilleren, og at henvendelsene var oversendt Nygaard Haug-utvalget.

Påstandene til Ramm og Setsaas ble etterforsket av en uavhengig etterforskningsgruppe under ledelse av førstestatsadvokat Edward Dahl, som avga innstilling 10. juni 1994. Når det gjaldt påstandene om overvåking av Ramm og Setsaas og andre innenfor samme kompleks, ble sakene henlagt fordi intet straffbart forhold ble funnet bevist. Etterforskningen av påstandene om en "fjerde hemmelig tjeneste" ble innstilt etter at Nygaard Haug utvalget var oppnevnt, da paralelle undersøkelser ble ansett uhensiktsmessig.

Høsten 1995 utkom boken Norges hemmelige hær, skrevet av Ronald Bye og Finn Sjøe. Boken inneholder i første rekke påstander om irregulær kartleggingsvirksomhet drevet i det meste av etterkrigstiden i regi av E-stabens okkupasjonsberedskapsstyrke, det såkalte Stay behind, og av private grupperinger med utspring i Heimevernet og med tilknytning såvel til Stay behind som til Politiets overvåkingstjeneste. I tillegg formidles andre påstander eller rykter, f.eks. om ulovlig finansiering av Stay behind ved forfalsking av postgiroblanketter.

Noen av disse påstandene ble også fremsatt i en TV-serie som ble sendt i NRK høsten 1995.

I den siste tid har mediene stadig reist spørsmål om ikke norske hemmelige tjenester på en eller annen måte var involvert i Mossad-operasjonen på Lillehammer i 1973.

5.3. Oppsummering av påstander om og kritikk av de hemmelige tjenestene

De påstander og den kritikk som gjennom årene har vært fremsatt mot de hemmelige tjenester har i hovedsak hatt følgende innhold:

- Politiets overvåkingstjeneste har gjennom det meste av etterkrigstiden vært engasjert i omfattende kartlegging av motstandere av den offisielle utenriks- og sikkerhetspolitikk. Det har dreiet seg om politisk overvåking som strider mot den grunnleggende demokratiske rett til fritt å kunne drive politisk virksomhet.

- Ved kartleggingen har overvåkingstjenesten også gjort bruk av ulovlige metoder - romavlytting og telefonavlytting.
- Kartleggingen er i atskillig utstrekning skjedd i samarbeid mellom Politiets overvåkingstjeneste og grupperinger innenfor arbeiderbevegelsen og næringslivet. Det er foregått en utstrakt utveksling av opplysninger begge veier.
- Opplysningene fra kartleggingsvirksomheten er blitt brukt for å holde motstandere borte fra stillinger i arbeidslivet og begrense deres politiske eller faglige innflytelse.
- I første halvdel av 1950-årene betalte Forsvarets etterretningstjeneste sekretærer i Arbeidernes Opplysningsforbund og Arbeiderpartiet for å kartlegge kommunister og kommunistisk virksomhet, samtidig som krefter innenfor arbeiderbevegelsen fikk tilgang til opplysninger etterretningstjenesten hadde om tilsvarende forhold.
- Etterretningstjenesten eller personer innenfor denne tjenesten har i alle år avlyttet telefonen til i første rekke regjeringsmedlemmer, stortingsrepresentanter og embetsmenn i statsforvaltningen. Frem til slutten av 1970-årene skjedde avlyttingen fra en bunker ved Ruseløkka skole, siden har den foregått annet steds fra.
- Okkupasjonsberedskapsstyrken - Stay behind - er blitt misbrukt til kartlegging av norske borgere, til dels i samarbeid med private grupper med utspring i Heimevernet, som også har hatt forbindelser til Politiets overvåkingstjeneste.
- Opplysninger fra avlyttingsvirksomheten og fra etterretningsvirksomheten for øvrig er blitt misbrukt til partipolitiske formål, til utilbørlig politisk påvirkning, ved tilsetninger i Forsvaret mv.
- I løpet av de siste årene har det stadig blitt fremsatt påstander om at E-staben eller personer innenfor staben bisto Mossad i forbindelse med drapet på Ahmed Bouchiki på Lillehammer i juli 1973. Antydninger om bistand har også vært rettet mot politiets overvåkingstjeneste.
- Fra myndighetenes side er det blitt gitt uriktige eller misvisende opplysninger om overvåkingen og registreringen av norske borgere.